

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ
В.Н.КАРАЗІНА
Історичний факультет
кафедра історії Східної Європи

Пояснювальна записка
до дипломної роботи
БАКАЛАВР
на тему: «ВІДНОСИНИ МІЖ СРСР
ТА ЧЕХОСЛОВАЧЧИНОЮ У 1945-1948 роках »

Виконала: студентка IV курсу
заочної форми навчання
напряму підготовки
(спеціальності)
032 “Історія та археологія”
Олесенко А.В.

Керівник: кандидат історичних
наук,
доцент Єремєєв П.В.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. РОЗВИТОК СПІВПРАЦІ ТА ПОСИЛЕННЯ ВПЛИВУ СРСР В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ У 1945 РОЦІ.....	10
1.1. Політичне та соціально-економічне підґрунтя взаємин СРСР та Чехословаччини після Другої світової війни.....	10
1.2. Роль СРСР у політичній трансформації Чехословаччини після Другої світової війни.....	18
1.3. Пропаганда комуністичних ідей в Чехословаччині у 1945 році..	23
1.4. Договір між СРСР і Чехословацькою Республікою про Закарпатську Україну.....	30
РОЗДІЛ 2. СПІВПРАЦЯ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ ТА СРСР У 1946-1947 р.....	37
2.1. Роль СРСР у парламентських виборах в Чехословаччині 1946 року.....	37
2.2. Культурна та наукова співпраця СРСР і Чехословаччини.....	39
2.3. Процес репатріації 1945-1948 рр	45
2.4. Економічна співпраці між СРСР та Чехословаччиною.....	48
2.5. Військова та безпекова співпраця.....	50
РОЗДІЛ 3. РОЛЬ СРСР У ПОЛІТИЧНИХ ПОДІЯХ 1948 РОКУ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ.....	55
3.1. Вплив плану Маршалла на відносини між СРСР та Чехословаччиною	55
3.2. Роль СРСР у державному перевороті лютого 1948 р. Політичні, соціальні та економічні наслідки Лютневого перевороту для Чехословаччини.....	61
3.3. Зовнішня політика Чехословаччини щодо Радянського Союзу після «Лютневої революції».....	77
3.4. Прийняття Конституція Чехословаччини 1948 р. Напрямки подальшої співпраці.....	80
ВИСНОВКИ.....	85
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	88
ДОДАТКИ.....	98

ВСТУП

Актуальність дослідження. Період після Другої світової війни став визначальним етапом для перебудови міжнародної системи, формування нових політичних альянсів і утвердження ідеологічних полярностей у Європі. Крах нацистської Німеччини відкрив можливості для геополітичного переформатування континенту, що, своєю чергою, стало ареною боротьби між двома головними силами — Західними демократіями на чолі зі США та Великою Британією і соціалістичним блоком на чолі з Радянським Союзом. У цьому контексті особливо важливим був регіон Центральної Європи, який опинився в центрі інтересів великих держав, і зокрема Чехословаччина — держава, яка зіграла роль своєрідного «містка» між Сходом і Заходом.

Однією з центральних ланок політики СРСР після 1945 року стали відносини з визволеними від нацизму країнами, особливо тими, де зберігався потенціал для побудови соціалістичного суспільного устрою. Чехословаччина посідала особливе місце у стратегічних розрахунках радянського керівництва. Її географічне розташування, політична традиція довоєнної демократії, високий рівень промислового розвитку та суспільна підтримка ідей соціальної справедливості робили її важливим плацдармом для просування впливу СРСР у Центральній Європі. Упродовж 1945–1948 років радянсько-чехословацькі відносини пройшли еволюцію від співпраці у рамках визволення від фашизму до встановлення тісної політичної залежності, яка завершилася встановленням комуністичного режиму в лютому 1948 року.

У вказаний період відносини між двома державами значно поглибилися: від визволення Чехословаччини Червоною армією до укладання довгострокових політичних, економічних і військових союзів. Розкриття причин і наслідків цих процесів є важливим для об'єктивної оцінки історичних подій, які сформували подальший розвиток Чехословаччини у другій половині XX століття.

Зовнішня політика Чехословаччини зіткнулася тут з важливим викликом, який полягав у специфічному типі союзництва Чехословаччини з

Радянським Союзом. Згаданий особливий зв'язок у вирішальній мірі характеризував цю етапу Третьої республіки. Крім того, існував внутрішній тиск з боку Комуністичної партії, для якої післявоєнна прив'язаність до Радянського Союзу, навпаки, стала ключовою можливістю для захоплення влади в країні. Цей виклик став справжнім випробуванням для демократії, яке чехословацькі політики й дипломати, врешті-решт, не витримали, і саме Чехословаччина опинилася майже на 42 роки під контролем Кремля та його ідеології. У певному сенсі падіння Чехословацької Третьої республіки в комуністичну тоталітарність можна вважати одним із символів остаточного розколу між Сходом і Заходом, а отже й початком холодної війни.

Відповідно дослідження радянсько-чехословацьких відносин у 1945–1948 рр. дозволяє краще зрозуміти, яким чином зовнішньополітичний тиск і внутрішні політичні процеси привели до встановлення в Чехословаччині комуністичного режиму. Ця проблема є особливо актуальною в контексті сучасних дискусій про спадщину тоталітарних режимів та їхній вплив на політичні та соціальні трансформації в Центральній Європі.

В останні десятиліття у країнах Центральної та Східної Європи, зокрема в Чехії та Словаччині, триває процес переосмислення історії, який супроводжується відкриттям нових архівних матеріалів і розсекреченням документів радянського періоду. Це дозволяє виявляти нові факти про злочини, вчинені Радянським Союзом у повоєнний час, включно з порушеннями прав людини, репресіями проти політичних опонентів, насильницьким насадженням комуністичних режимів і використанням каральних органів для утримання влади.

Крім того, наукові дослідження і доповіді комісій з розслідування тоталітарних режимів, створених у Чехії та Словаччині, підтверджують, що радянський вплив значною мірою сприяв згортанню демократичних інституцій та встановленню авторитарної системи. Цей процес супроводжувався порушенням базових прав і свобод громадян, що в сучасних умовах визнається як один із головних злочинів радянської політики в регіоні.

Об'єкт дослідження — політичні та економічні відносини між СРСР і Чехословаччиною у період після Другої світової війни.

Предмет дослідження — вплив зовнішньої політики СРСР на внутрішні процеси в Чехословаччині у 1945–1948 рр. та характер радянсько-чехословацької співпраці.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з травня 1945 року — визволення Чехословаччини Червоною армією — до лютого 1948 року, коли в країні відбувся комуністичний переворот, який остаточно закріпив прорадянський курс держави. Ці роки були вирішальними для становлення нової системи міжнародних відносин у регіоні та визначення місця Чехословаччини у блоці країн соціалістичної орієнтації.

Територіальні межі дослідження охоплюють, з одного боку, Радянський Союз (у контексті формування зовнішньої політики щодо Центральної Європи), а з іншого — Чехословаччину, включаючи як чеські, так і словацькі землі, які перебували під значним політичним, військовим та ідеологічним впливом СРСР.

Таким чином, дослідження дозволяє не лише глибше зрозуміти особливості радянсько-чехословацьких відносин у повоєнний час, а й оцінити їхній довготривалий вплив на політичну та суспільну трансформацію Центральної Європи у XX столітті.

Історіографія: Науковці, які вивчали радянсько-чехословацькі відносини після Другої світової війни (1945–1948 рр.) та їхній вплив на політичну ситуацію, включають кілька важливих постатей. Вільям Таубман, американський історик, лауреат Пулітцерівської премії, детально досліджував радянську зовнішню політику, зокрема взаємини СРСР з країнами Східної Європи, включаючи Чехословаччину. Марк Крамер, історик і директор проєкту з вивчення Холодної війни в Гарвардському університеті, фокусувався на впливі СРСР на Чехословаччину та інші країни Варшавського договору в контексті післявоєнної політики. Ігор Лукач, чесько-американський історик і професор Бостонського університету, вивчав процеси

в Чехословаччині після приходу комуністів до влади у 1948 році та радянський вплив. Владислав Ванчура, чеський історик, приділяв увагу культурному аспекту впливу СРСР на Чехословаччину після війни. Кевін Макдермотт, дослідник комуністичних режимів Центральної Європи, зосереджувався на впливі СРСР у Чехословаччині в цей період. Ярослав Шебек, чеський історик, аналізував радянське втручання в Чехословаччину та політичні зміни після 1945 року. Віталій Коломієць, український історик, досліджує радянську зовнішню політику в Східній Європі та взаємини СРСР з Чехословаччиною після Другої світової війни.

Одним з таких дослідників є В. О. Приходько, який у своїй праці «Ніжна революція» в Чехословаччині (1999) аналізує політичні трансформації країни, зокрема перехід від комуністичного режиму до демократичних змін, а також роль соціальних і політичних процесів у цьому переході.

У роботах Marian Lebieczik (2014) та Jakub Naviar (2007) досліджуються економічні аспекти та соціальні зміни в Чехословаччині в середині 20 століття. Lebieczik, зокрема, розглядає вплив глобальної економіки на розвиток чехословацької економіки в післявоєнний період, а Naviar фокусується на історичних подіях 1945-1948 років, зокрема на політичних змінах у Чомутовському регіоні Чехії.

Зінько Ю. А. та інші автори в своїй роботі «Нариси історії Чехії» (2017) детально вивчають соціально-економічну історію Чехії та Словаччини, охоплюючи важливі моменти, такі як процеси післявоєнного відновлення та етапи становлення соціалістичної держави в регіоні. Вони також аналізують вплив радянської пропаганди та політичного контролю на внутрішні справи країни.

Інші науковці, як-от Вовканич І. І. в статті «Зміна зовнішньополітичної орієнтації Чехословаччини в 1945-1948 рр.» (1999), розглядають зміни у зовнішній політиці Чехословаччини після Другої світової війни, в тому числі, співпрацю з Радянським Союзом та входження до соціалістичної системи.

Проблематика зовнішньополітичних орієнтацій є важливою темою для аналізу в роботах цього напрямку.

Значна частина літератури присвячена політичній трансформації Чехословаччини під впливом Радянського Союзу. Роботи Приходька В. О., Вовканича І. І., Свеженцевої О. І. та Постоловського Р. розкривають зміст і наслідки запровадження Кошицької урядової програми, що заклала основи майбутньої соціалістичної трансформації. Документи самої програми, а також її англomовна інтерпретація («The Košice Manifesto») дозволяють безпосередньо простежити концептуальні засади політики комуністичної партії та радянського впливу. У працях К. Каплана та збірках документів Міністерства закордонних справ ЧСР простежується, як відбувався процес поступового посилення контролю комуністів над владою, що зрештою вилилося в переворот у лютому 1948 року.

Окрема група джерел зосереджена на економічному розвитку країни та її зовнішньоекономічних орієнтаціях. Marian Lebieczik та Gregor Lazarcik аналізують структуру економіки Чехословаччини, наголошуючи на її поступовому підпорядкуванні радянській моделі централізованого планування. Ці процеси відбувалися паралельно з політичним тиском, який змусив ЧСР відмовитися від участі в Плані Маршалла, що висвітлено у джерелах про дипломатичну позицію Чехословаччини. Така політика сприяла економічній залежності від СРСР і стала важливою складовою радянзації.

У сфері інформаційної політики та пропаганди провідне місце займають дослідження К. Каплана, які розкривають механізми запровадження цензури в ЧСР у 1945–1953 роках. Праці українських дослідників — зокрема Трофименка В., Куцької О. та Антонюк Я. О. — доповнюють картину аналізом радянської пропаганди в Чехословаччині, включно з роллю радіомовлення, друкованої преси та створення контрольованих культурних організацій. Згадуються і законодавчі ініціативи (наприклад, закон 137/1948 Sb.), які інституціоналізували обмеження свободи слова. Особливої уваги заслуговує дослідження культурної експансії СРСР у країнах Центрально-Східної Європи

(«Empire of Friends»), яке описує інструменти радянського впливу через товариства дружби, освіти та культурний обмін.

Аналіз джерел. В дослідженні були використані наступні джерела: законодавчі матеріали, урядові документи, офіційні протоколи та міжнародні угоди. До цієї категорії входять джерела, що мають нормативно-правовий, дипломатичний чи інституційний характер і є базою для аналізу політичного, правового та ідеологічного контексту Чехословаччини у 1945-1948 рр.¹

Мета роботи полягає у вивченні відносин СРСР та Чехословаччини, особливо увагу звернено на аспекти співпраці та пропаганди, період аналізу 1945-1948 рр.

Досягнення поставленої мети реалізовується шляхом вирішення таких завдань:

- висвітлити політичне та соціально-економічне підґрунтя взаємин СРСР та Чехословаччини після Другої світової війни
- розглянути роль СРСР у політичній трансформації Чехословаччини після Другої світової війни
- описати пропаганду комуністичних ідей в Чехословаччині у 1945 році
- розглянути культурна та наукова співпраця СРСР і Чехословаччини;
- описати договір між СРСР і Чехословацькою Республікою про Закарпатську Україну. Процес репатріації 1945-1948 рр ;
- проаналізувати економічну співпрацю між СРСР та Чехословаччиною;
- вивчити військову та безпекову ситуацію;

1. ¹ Муравський В. Документи міністерства закордонних справ Чехословаччини про так званий «Архів Сеника». URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/67136/02-Murawski.pdf?sequence=1>(дата звернення: 24.02.2025)

– дослідити роль СРСР у політичних подіях 1948 року в Чехословаччині

Методи дослідження. Для досягнення поставлених завдань застосовано комплекс методів, що дозволив всебічно дослідити динаміку взаємин СРСР та ЧСР у повоєнний період. Аналіз наукової літератури, і нормативно-правових актів допоміг окреслити основні напрями співробітництва та зовнішньополітичні стратегії обох держав. Системний підхід дав змогу розглянути радянсько-чехословацькі відносини як частину загальної архітектури політичних процесів у Східній Європі. За допомогою структурно-логічного аналізу було досліджено механізми реалізації радянської політики через економічну співпрацю, зокрема у сфері видобутку урану. Використання дедуктивного й індуктивного методів, синтезу та абстрагування дозволило виділити загальні закономірності політичного контролю СРСР над Чехословаччиною. Метод узагальнення допоміг виявити основні особливості розвитку двосторонніх відносин і роль СРСР у формуванні політичного курсу Чехословаччини.

Практичне значення одержаних результатів. Результати дослідження можуть бути використані для подальшого аналізу політичних процесів у Східній Європі у повоєнний період, а також для глибшого розуміння механізмів радянського впливу на держави-сателіти. Розроблені висновки сприяють кращому усвідомленню причин трансформації внутрішньої політики Чехословаччини під радянським тиском та можуть слугувати основою для дослідження питань національної безпеки і міжнародних відносин у кризові періоди.

Структура роботи. Бакалаврська робота складається з переліку умовних скорочень, вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків.

РОЗДІЛ 1. РОЗВИТОК СПІВПРАЦІ ТА ПОСИЛЕННЯ ВПЛИВУ СРСР В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ У 1945 РОЦІ

1.1. Політичне та соціально-економічне підґрунтя взаємин СРСР та Чехословаччини після Другої світової війни

На новий соціалістичний шлях розвитку Чехословаччина, як і ряд інших країн Центральної та Південно-Східної Європи, стала уже в перші повоєнні роки. У травні 1945 року була визволена Прага. І вирішальну роль у визволенні країни відіграла Радянська Армія. Понад 165 тисяч радянських воїнів загинули в боях за визволення Чехословаччини. Посильний внесок в розгром ворожих сил, зосереджених в Чехословаччині, зробили американські війська, які наступали із заходу. Про це відверто почали говорити лише останніми роками.²

Серед борців за визволення були і болгарські, і румунські частини. Свободу чеському і словацькому народам було завойовано спільними зусиллями антигітлерівської коаліції, представниками різних країн Європи, і це не могло не позначитися на житті країни. Активну участь в боротьбі взяли бійці чехословацького військового корпусу під командуванням Л.Свободи.

До Другої світової війни Чехословаччина була країною з індустріально-аграрною ринковою економікою. На той час вона не входила до числа найбільш розвинених країн, таких як Велика Британія та Швейцарія, але до 1937 року Чехословаччина вже входила до десятки найбільш індустріалізованих країн Європи, а її здатність виробляти товари та надавати послуги спеціалізованих видів ще більше зросла під час війни.³

Ситуація в повоєнній Чехословаччині була надзвичайно складною як з політичної, так і з економіко-соціальної точки зору. Система державного

² Приходько В. О. «Ніжна революція» в Чехословаччині та формування нової внутрішньої і зовнішньої політики країни. Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ комітету інформації, 1999. 96 с.

³ Marian Lebieczik. The Position of the Czechoslovak Economy in the Global Economy in the Years 1945 – 1989. International Conference on Global Economy, Commerce and Service Science (GECSS 2014). 2014. P.119-121

управління була порушена, промисловість зазнала значного занепаду, а основні продовольчі та матеріальні ресурси були у дефіциті. У суспільстві виникали численні конфлікти, а мародерство та пограбування магазинів і складів стали повсякденним явищем. Особливо гостро ці проблеми проявлялися в прикордонних районах, де проживали представники різних етнічних груп.⁴

Після завершення Другої світової війни в 1945 році Чехословаччина зазнала значних політичних змін, що визначили її розвиток на наступні десятиліття. Після звільнення від нацистської окупації в 1945 році в Чехословаччині було відновлено демократичну республіку. Президентом став Едвард Бенеш, який повернувся з еміграції. У цей період було здійснено низку реформ, зокрема націоналізацію промисловості та аграрну реформу.

Ще до завершення Другої світової війни Едвард Бенеш вирішив повернутися до Чехословаччини через Москву, що було підтримано і комуністами. Вони висунули умову, щоб уряд у вигнанні був розпущений, а на його місце в Москві створено новий кабінет. Попри ультимативність цієї вимоги, Бенеш погодився. У березні 1945 року більшість чехословацької еміграції, очолювана Бенешем, прибула до Москви. До них долучилися комуністи, і розпочались переговори щодо складу уряду, його програми та шляхів економічних, політичних і соціальних змін у визволеній Чехословаччині.⁵

На цьому етапі виникла парадоксальна ситуація, яка є предметом обговорення сучасних чеських істориків. Виявилось, що лондонська еміграція прибула до Москви без власної програми переговорів, проекту урядових реформ або чітких уявлень про склад уряду, звертаючись до комуністів з порожніми руками. Бенеш мав лише загальні ідеї про «соціалізуючу демократію» та «слов'янізацію» республіки, зокрема виселення німців і угорців, але конкретних планів не було. Натомість чехословацькі комуністи на

⁴ Jakub Haviar. Chomutovsko v letech 1945 – 1948. Praha 2007. 65 p.

⁵ Láníček, Jan . *Czechs, Slovaks and the Jews, 1938-48: Beyond Idealisation and Condemnation* 2013. 124 p.

чолі з Клементом Готвальдом, який був вірним прибічником Сталіна, представили чітко розроблену програму перетворень в рамках «національно-демократичної революції», підготовлену за допомогою радянських «консультантів». У результаті переговори фактично велися щодо програми КПЧ, і чехословацькі демократи, що приїхали з Лондону, змушені були лише захищатися від самовпевнених комуністів, що, як відомо, є першою ознакою поразки.⁶

На початку квітня 1945 року новоутворений «народно-демократичний» уряд Чехословацької Республіки (ЧСР) разом із президентом Едвардом Бенешем, повернувшись із Москви, прибув до першого значного визволеного міста — Кошиць. Саме там була проголошена урядова програма, яка отримала назву «Кошицька програма».

Програма складалася з 16 розділів, присвячених різним питанням суспільно-політичного і економічного життя, міжнародного статусу звільненої Чехословаччини. Основні особливості програми:

- Встановлення режиму обмеженої багатопартійної демократії на принципі правління національної єдності , широко проголошеного як « народна демократія »
- Відмова від Чехословаччини ; визнання словацького самоврядування та Словацької національної ради як його представника; сприйняття відносин чехів і словаків на рівних
- Нова політична система, заснована на Національному фронті як широкій коаліції для всіх дозволених політичних напрямків, таким чином виключаючи опозицію (найважливішим елементом була заборона Аграрної партії)
- Обмеження приватної власності, націоналізація великих компаній та інші соціалістичні реформи

⁶ Зінько Ю. А., Калитко С. Л., Кравчук О. М., Поп І. І. Нариси історії Чехії. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 464 с

- Денатуралізація громадян Німеччини та Угорщини, які проживають у Чехословаччині (за законодавчими винятками)
- Однобічна орієнтація на Радянський Союз у зовнішній політиці, політиці безпеки та оборони
- Формування чехословацької армії на засадах Червоної армії , введення « офіцерів пропаганди ».

Проте вже під час перебування в Кошицях чехословацьке керівництво відчувало значний тиск з боку радянських союзників. Зв'язок із зовнішнім світом, включно з членами уряду, які залишалися на Заході, здійснювався виключно через радянську військову радіотелеграфну систему. Уся дипломатична кореспонденція проходила через Народний комісаріат закордонних справ СРСР, причому фактично відкритим текстом.

Основним принципом політики Е.Бенеша стала ідея забезпечення суверенної зовнішньополітичної лінії відродженої Чехословаччини з рівновеликою орієнтацією - 50-50% на Захід і Схід. Е.Бенеш вважав можливим перетворення післявоєнної ЧСР у своєрідний “міст”, який зв’язував би СРСР і розвинуті західні держави. При цьому чехословацька зовнішньополітична лінія не була б підпорядкована ні одному із світових центрів сили чи якійсь окремій великій державі.⁷

До війни економіка країни мала всі атрибути приватнопідприємницької системи з обмеженою роллю держави. Однак після війни в економіці Чехословаччини відбулися фундаментальні структурні зміни. Власність і контроль над більшістю виробничих ресурсів були передані державі: швидко в одних секторах і поступово в інших. Промисловість стала першим сектором, який був націоналізований у перші повоєнні роки. У жовтні 1945 року два президентські декрети повністю націоналізували видобувну промисловість, металургію, хімічну промисловість, енергетику, банківську сферу та

⁷ Вовканич І.І. Зміна зовнішньополітичної орієнтації Чехословаччини в 1945-1948 рр. Науковий вісник УжДУ. 1999. №4. С.145-152

страхування. Інші галузі та підприємства були націоналізовані у різному ступені залежно від їхньої важливості для національної економіки⁸

Важливою зміною для повоєнної Чехословаччини стало те, що в межах угоди про повоєнну організацію світу вона втратила частину своєї території – Підкарпатську Русь разом із населенням, яке на той час становило близько пів мільйона осіб, – на користь Радянського Союзу. Угода також дозволила Чехословаччині виселити німецьке населення, яке переважно проживало в прикордонних районах. Це виселення стосувалося близько 2,3 мільйона судетських німців і, як наслідок, тривалий час впливало на економічний розвиток прикордонних регіонів Чехословаччини. Ці події призвели до скорочення обсягу чехословацької економіки порівняно з міжвоєнним період.

Попри вплив зазначених факторів, Чехословаччина намагалася знайти власний шлях інтеграції своєї економіки у світову економіку в період між 1945 і 1948 роками. Чехословаччина розглядала можливість участі в Плані Маршалла — програмі економічної допомоги європейським державам після Другої світової війни, ініційованій США. Однак під тиском СРСР країна відмовилася від цієї ініціативи, що обмежило її можливості для економічної інтеграції із західними країнами.

Проте після війни Чехословаччина опинилася у сфері впливу Радянського Союзу, що стало визначальним фактором у її повоєнній реконструкції.⁹

Третя Республіка була створена у квітні 1945 року. Її уряд сформувався як коаліція Національного фронту, де домінували три соціалістичні партії: Комуністична партія Чехословаччини (КСЧ), Чехословацька соціал-

⁸ Gregor Lazarcik. Economic Growth of Czechoslovakia Since World War II. URL: <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/9783111619774-029/html?srsId=AfmBOorsiE4RuBEFDHa0MtDWFhcbc4DjtZ27j4-FiBOnOsfTzU2CqXAG> (дата звернення: 12.02.2025)

⁹ 7. Czechoslovakia from liberation to communist state, 1945-63: records of the U.S. State department classified files», https://www.gale.com/binaries/content/assets/gale-us-en/primary-sources/archives-unbound/primary-sources_archives-unbound_czechoslovakia-from-liberation-to-communist-state_1945-1963_records-of-the-us-state-department-classified-files.pdf (дата звернення: 12.02.2025)

демократична партія та Чехословацька національно-соціалістична партія. Словацьку народну партію заборонили через співпрацю з нацистами. Інші консервативні, але демократичні партії, такі як Республіканська партія землеробів і селян, не змогли відновити свою діяльність у повоєнний період. У коаліцію були включені лише певні прийнятні несоціалістичні партії, зокрема Католицька народна партія (у Моравії) та Словацька демократична партія. В праці «Czechoslovakia from liberation to communist state, 1945-63: records of the U.S. State department classified files», зазначається, що «популярність, яку викликали радянські армії-визволителі, значно посилила позиції КСЧ. Розчаровані західними державами через Мюнхенську угоду, чехословаки позитивно сприйняли як КСЧ, так і союз із Радянським Союзом» [7, с.3]. Водночас симпатії до Комуністичної партії Чехословаччини (КСЧ) і Радянського Союзу значною мірою були зумовлені як емоційним піднесенням від визволення радянськими військами, так і історичною недовірою до західних союзників після Мюнхенської угоди 1938 року.

Декрети про націоналізацію заклали в нову структуру економіки Чехословаччини два протилежних напрями: з одного боку, це була змішана економіка, яка могла забезпечити "економічну демократію" з відповідним соціальним плюралізмом, а з іншого — цей процес створював основу для розвитку держави тоталітарного типу, де усупільнений сектор був би домінуючим. Подальша еволюція економічних структур залежала від того, яка концепція розвитку отримала підтримку в суспільстві в умовах послаблення впливу Кошицької програми.¹⁰

Опубліковані російські джерела, зокрема, нічого не говорять про економічні проблеми взаємин між СРСР і ЧСР, які широко висвітлені у чеському виданні - починаючи від укладеної 31 березня 1945 р. радянсько-чехословацької угоди про військові трофеї та її своєвільне трактування радянською стороною - аж до утримання СРСР під власним контролем до

¹⁰ Юста-Якомович Ю.В. Історія Словаччини: підручник для студентів слов'янських відділень філологічних факультетів вищих навчальних закладів. Ужгород: Видавництво «Гражда». 2009. 296

середини 1946 р. сейфів чехословацьких банків, і закінчуючи комплексом радянсько-чехословацьких економічних угод 1947 р. Навряд чи в доступних для вчених архівах РФ буде знайдено і ще один вельми цікавий документ, опублікований у чеському збірнику - таємну Угоду між урядами ЧСР і СРСР про розширення видобутку руд і концентратів із вмістом радія та інших радіоактивних елементів у Чехословаччині та їх поставку в СРСР і Протоколу до неї від 23 листопада 1945 р.¹¹

У серпні 1945 року в Празі розпочалися інтенсивні і строго секретні переговори між представником СРСР полковником Олександровим та заступником міністра зовнішньої торгівлі СРСР Іваном Бакуліним з одного боку, і головою уряду Чехословаччини Зденеком Фірлінгером з іншого. Фірлінгер був уповноважений вести ці переговори з відома тодішнього президента республіки доктора Едварда Бенеша. Кодова назва проекту з видобутку і постачання запасів уранової руди з Яхімова до Радянського Союзу була «Халупа», і всі дані про видобуток, поставки та ціни з самого початку стали суворо засекреченими.¹²

Чехословацький уряд у першому проекті угоди про спільне використання чехословацького урану від 19 вересня 1945 року зобов'язувався постачати уранову руду до СРСР у кількості, визначеній контрактом для кожного року окремо. Видобувне підприємство, підпорядковане виключно чехословацькому контролю та управлінню, мало повністю належати чехословацькій державі. В СРСР планувалося створити одночасно радянське підприємство для надання технічної та наукової допомоги видобувному підприємству в Чехословаччині. Безпеку та захист виробничих таємниць мала забезпечувати чехословацька сторона, а всі витрати та інвестиції, пов'язані з видобутком, повинні були відраховуватися з платежів СРСР за поставлену

¹¹ Czechoslovak-Soviet Agreement Regarding Soviet Uranium Exploitation in Czechoslovakia, 1945. URL: https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP82-00039R000200110015-2.pdf?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 16.02.2025)

¹² Edwar Makhoul. The Czechoslovak-Soviet Foreign Trade Relations, 1945-1953 : The Uranium as a Case Study. 2017, Charles University. 70 p.

руді. Результати наукових досліджень, проведених із використанням чехословацької руди, мали спільно використовувати обидві країни.

Пропозиція СРСР, представлена Бакуліним 26 вересня 1945 року, базувалася на іншому принципі. Передбачалося створення спільного чехословацько-радянського акціонерного гірничовидобувного підприємства з рівною участю обох сторін. Внесок СРСР у спільне підприємство мав включати не лише власний капітал, а й кошти, інвестовані німцями в Яхімівські копальні під час війни. Чехословаччина повинна була внести до спільного підприємства перехід Яхімівського родовища та капітал, раніше інвестований у існуючі шахти. Також Чехословаччина мала надати доступ до геологічних досліджень усієї території держави. Уся видобута уранова руда повинна була передаватися до СРСР, звідки Чехословаччина отримувала б 50% виробленого радію. Керівництво підприємства мало бути представлене обома сторонами.¹³

Під час цих переговорів представник СРСР полковник Олександров висловився на присутність Фірлінгера, Носка, Свободи та Лаушмана про те, що: «...запаси у Яхімові /.../ здаються порівняно малими, але все ж уран є важливою сировиною для виробництва атомної бомби. Американці заявили у виступі президента Трумена, що атомну бомбу вироблятимуть лише у них в Америці. Але те саме хочуть виробляти і в СРСР». Таким чином, уряд демократичної Чехословаччини ще до підписання угоди був чітко ознайомлений з планами СРСР щодо урану з Яхімова. Пропозиція щодо повернення виробленого радію до Чехословаччини була лише формальною, оскільки з його виробництвом не рахувалися.

Вимога щодо створення акціонерного товариства не була прийнята чехословацькою стороною, оскільки це суперечило б масовій націоналізації промисловості, що могло б стати прецедентом для можливої спроби

¹³ Vondrová, V. (n.d.). Czech uranium and Stalin's bomb. Retrieved from.

URL: https://www.history.org.uk/files/download/533/1204285709/czech_uranium.pdf (дата звернення: 18.02.2025)

проникнення іноземного капіталу в Чехословаччину. Радянський Союз реалізував свій план створення акціонерного товариства в 1946 році на радянській території Німеччини. У Вісмуті в Саксонії була створена спільна радянсько-німецька акціонерна компанія Wismut Werke A.G. для видобутку радіоактивних корисних копалин у районі Нідершлемма, де оцінювали запаси уранової руди, що були вдвічі більшими за запаси Яхімова.

Радянський Союз усе ж пішов на компроміси і підписав угоду з Чехословаччиною, зокрема погодившись на залишення частини видобутого урану в Чехословаччині, збереження державної власності підприємства і родовищ урану. У перші п'ять років дії угоди за чехословацьким планом в Чехословаччині мало залишатися до 10% видобутої руди.¹⁴

23 листопада 1945 року була підписана строго конфіденційна «Угода між урядом Союзу Радянських Соціалістичних Республік і урядом Чехословацької Республіки про розширення видобутку руд і концентратів в Чехословаччині, що містять радій та інші радіоактивні елементи, а також їх постачання до Союзу Радянських Соціалістичних Республік» і доповнюючий «Протокол». Угоду підписали від Чехословаччини міністр зовнішньої торгівлі (національний соціаліст) Губерт Рипка та від СРСР заступник міністра зовнішньої торгівлі Іван Бакулін.

1.2. Роль СРСР у політичній трансформації Чехословаччини після Другої світової війни

Після війни, зокрема після 1944 року, зростала роль Московського уряду в Чехословаччині, що призвело до зміни політичної орієнтації країни. У результаті, комуністи разом з іншими політичними силами створили Національний фронт, який мав на меті забезпечити єдність у післявоєнній політиці.

¹⁴ Československý uran 1945 - 1989 Těžba a prodej československého uranu v éře komunismu. URL: <https://www.databazeknih.cz/knihy/ceskoslovensky-uran-1945-1989-tezba-a-prodej-ceskoslovenskeho-uranu-v-ere-komunismu-496325> (дата звернення: 18.02.2025)

Кошицька урядова програма значно вплинула на формування нового уряду Чехословаччини. Після семи років в країні нарешті була відновлена демократія. Проте виникає питання, чи можна говорити про чехословацьку демократію як про демократію. Ще до виборів 1946 року було виключено з участі всі праві партії, такі як аграрії або національні демократи. Вибори не були конкурентними. Це також пов'язано з відсутністю опозиції. Оскільки праві партії були заборонені, а уряд складався з усіх політичних партій, які брали участь у виборах¹⁵

Територія Чехословаччини була переважно звільнена військами Червоної армії. Чехословацькі громадяни вітали та дякували своїм визволителям. Проте Червона армія поводитися більше як на території ворожої держави. І попри всі докази, радянське командування активно переконувало наші органи влади в протилежному. Саме термін «воєнний трофей» став предметом багатьох суперечок. Чехословаччина і Радянський Союз підписали в березні 1945 року угоду щодо способу використання радянських воєнних трофеїв на чехословацькій території. Ця угода дозволяла радянським військам вивозити німецьке майно до СРСР з нашої території. Документ містив слова, фрази чи терміни, які не були заздалегідь або чітко визначені. Наприклад, визначення «німецьке підприємство» або що можна вважати підприємством, яке має військове значення. Таким чином, з воєнним трофеєм міг стати навіть шматок мила. В деяких випадках вивозили цілі фабрики. Це «переміщення» організовувала спеціальна одиниця, яка мала збирати все — від передових нацистських технологій (наприклад, плани на будівництво ракет V2) до технічних і промислових машин, сировини чи готової продукції.¹⁶

Значний крок у вирішенні питань, пов'язаних з військовими трофеями, відбувся на переговорах Валеріана Зоріна з чехословацьким міністром промисловості Богумілом Лаушманом 23 травня 1945 року, під час яких

¹⁵ Poslanecká sněmovna Parlamentu České republiky, nedatováno. URL: <https://www.psp.cz/index.htm> (дата звернення: 20.02.2025)

¹⁶ The Ambassador in the Soviet Union (Harriman) to the Secretary of State. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1945v04/d530> (дата звернення: 20.02.2025)

намагалися узгодити подальші дії Червоної армії щодо трофеїв та співпрацю з чехословацькими органами влади. Однак цей меморандум не мав значного впливу, і невдовзі відбулися додаткові переговори між Зденеком Фірлінгером, віце-прем'єром Клементом Готвальдом і радянським маршалом Іваном Конєвим, який пообіцяв значні поступки з боку Червоної армії.¹⁷

28 червня маршал Іван Конєв видав наказ, якому було припинено вивезення сировини з території Чехословаччини. Однак майно, яке вже було вивезено, не мало бути повернуте (Kaplan, Špiritová 1996, документ №36, 87). Також було погоджено, що відбудеться зменшення чисельності радянських військ на території Чехословаччини. Деякі підрозділи повинні були бути переміщені до Німеччини, інші — на Далекий Схід. Проте в самих чехословацьких органах влади існували розбіжності щодо того, скільки насправді радянських солдатів перебувало на території країни.¹⁸

Питання територіальних претензій Чехословаччини також розвивалося не надто сприятливо. Чехословаччина прагнула приєднати до своєї території райони Кладська, Ратиборська і Глубчицка, щоб компенсувати втрату Закарпаття. Від Радянського Союзу очікувалась підтримка в цьому питанні. Однак чехословацька влада отримала відповідь, що ці території були передані польській військовій адміністрації. Радянський Союз навіть не підтримував чехословацькі претензії на Тешинську область, залишивши це питання відкритим, очікуючи, як розвиватиметься ситуація.

Питання військових трофеїв було остаточно вирішене лише 7 липня, коли більшість розбіжностей була врегульована. Хоча не всі проблеми було повністю усунено, завдяки ініціативі чехословацького дипломата Ярослава Гнізда і діяльності радянсько-чехословацької комісії з реалізації угоди про військові трофеї, значна частина питань щодо цього терміну була вирішена.

¹⁷ Kaplan, Karel – Špiritová, Alexandra (eds.). ČSR a SSSR 1945–1948: dokumenty mezivládních jednání. Brno: Doplněk, 1996. 540 s. URL: ISBN 80-85270-65-X. (дата звернення: 21.02.2025)

¹⁸ Kaplan, K., Špiritová, H. (1996). *Sovětská okupační správa a její politické důsledky* (Dokumenty 1945–1946). Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.

Радянський забір промислових комплексів був зупинений лише наказом від 17 вересня 1945 року.

Економічні відносини (якщо не брати до уваги питання військових трофеїв) чехословацький уряд охарактеризував як дуже сприятливі. 19 вересня у Празі було підписано угоду про взаємні поставки товарів між Чехословаччиною та Радянським Союзом.¹⁹ Угода, зокрема, передбачала імпорту зерна, металів і вугілля. Радянський Союз у свою чергу вимагав постачання сільськогосподарських і технічних машин, двигунів тощо (Архів Міністерства закордонних справ Чехії в Празі). Особливе місце в цих економічних відносинах займала уранова руда. Радянський Союз виявив великий інтерес до цього ресурсу, ймовірно, через потреби в створенні власної ядерної зброї. 23 листопада була підписана таємна угода (яка не була ратифікована парламентом) між Чехословаччиною та Радянським Союзом щодо постачання уранової руди з Яхімовського району до СРСР.

Усі ці політичні зміни не можна розглядати без контексту двосторонніх економічних відносин, які радикально змінили зовнішньоекономічну ситуацію Чехословаччини. Враховуючи значну залежність країни від постачання сировини, що йшла через Радянський Союз, створення системи економічного співробітництва між двома країнами стало важливим чинником політичної інтеграції Чехословаччини в радянську сферу впливу. Угода від 19 вересня 1945 року, що визначала порядок взаємних поставок товарів, дозволяла СРСР посилити контроль над економікою країни, зокрема урановими ресурсами та іншими стратегічними матеріалами.

Зважаючи на потужний радянський вплив, Чехословаччина поступово втрачала незалежність у прийнятті політичних і економічних рішень, ставши одним з елементів ширшої радянської геополітичної стратегії. Це дозволило

¹⁹ Муравський В. Документи міністерства закордонних справ Чехословаччини про так званий «Архів Сеника». URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/67136/02-Murawski.pdf?sequence=1> (дата звернення: 24.02.2025)

СРСР не лише контролювати внутрішні політичні процеси, а й впливати на стратегічні ресурси країни.²⁰

Залишаються відкритими питання, пов'язані з впливом комуністичної партії на соціальну структуру та громадські настрої в Чехословаччині в післявоєнний період. Незважаючи на підтримку багатьох соціальних груп, особливо робітників та селян, зростання радянського впливу часто викликало протести серед інших верств населення. Тому політична трансформація в Чехословаччині була складною і багатогранною, зумовленою внутрішніми та зовнішніми чинниками, серед яких роль СРСР була надзвичайно важливою.

Роль СРСР була дуже відчутною і у відновленні чехословацької економіки. Чехословацький уряд був ознайомлений з системою планування та управління окремими галузями промисловості з метою перенесення радянського досвіду в націоналізований сектор країни. Чехословацька сторона стала ініціатором створення постійного інституту радників з СРСР при Економічній раді уряду ЧСР. Присутність радників з СРСР посилювала радянський вплив на вирішення важливих економічних проблем Чехословаччини та перехід до радянської моделі розвитку.²¹

З точки зору зовнішньої політики, в Чехословаччині була широка симпатія до Радянського Союзу та його нібито більшої справедливості, оскільки Радянський Союз вважався не лише визволителем від жахів нацистської окупації, але й друзями через їхню відмову від Мюнхенської угоди в 1938 році та, після укладення чехословацько-радянського союзу в грудні 1943 року. Виведення радянської армії з Чехословаччини в листопаді 1945 року зміцнило цю довіру. Крім того, слід було підтримувати дружні контакти зі слов'янськими народами і, зокрема, із західними державами. Ця

²⁰ Kaplan, K. The Soviet Military Presence and its Political Implications for Czechoslovakia after World War II. 2004.

²¹ For and against the Marshall plan in Czechoslovakia. (n.d.). Books OpenEdition. URL: <https://books.openedition.org/igpde/14607?lang=en> (дата звернення: 24.02.2025)

зовнішня політика базувалася на припущенні гармонійних відносин між Сходом і Заходом.²²

1.3. Пропаганда комуністичних ідей в Чехословаччині у 1945 році

Пропаганда комуністичних ідей у Чехословаччині в 1945 році була складною та багатогранною. В умовах завершення Другої світової війни, зростання політичної напруги і боротьби за вплив в країні, комуністична партія Чехословаччини (КПЧ) активно використовувала різноманітні канали для поширення своїх ідей і підтримки. Після визволення країни від нацистської окупації, комуністи мали можливість розгорнути свою пропагандистську діяльність в умовах нових політичних реалій, коли в країні створювалися нові уряди і коаліції. Пропаганда комуністичних ідей в країні розпочалася ще до кінця війни, коли Радянська армія вела бойові дії на чехословацькій території, і її солдати активно сприяли формуванню позитивного іміджу СРСР серед місцевого населення.²³

Образ Радянського Союзу як зразка почав проникати в усі аспекти життя в Чехословаччині. Потрібно усвідомити, що частиною створення нової, народно-демократичної республіки соціалістичного типу було не лише впровадження нової політичної та економічної системи чи системи державного управління. Радянський Союз уявлявся як нова модель сучасного соціалістичного суспільства, основи якого спиралися на ідеологію марксизму-ленінізму, а точніше, на його сталінську версію. Таке прогресивне суспільство мало бути створене й у Чехословаччині.

Варто зазначити, що радянська пропаганда була частиною державної політики, спрямованої на поширення комуністичної ідеології, способу життя та політики монопольної влади ВКП(б). у СРСР та її експансії в усьому світі. З одного боку, це була реклама переваг радянського соціалізму порівняно з

²² Дзюбко І.С. Розв'язання національного питання в Чехословаччині – закономірність будівництва соціалізму. К.: Наукова думка, 1966. 327 с

²³ Mathe S. Slovenska politika v rokoch 1848-1993. Martin: Matica slovenská, 2001. 171 s.

відкритими демократичними суспільствами, з іншого — критика «загниваючого» капіталізму та Заходу з використанням інсинуацій.²⁴

Основою радянської пропаганди була ідеологія марксизму-ленінізму (сталінізму), а також прагматичні інтереси та поточні цілі радянської імперської влади і партійної еліти. Пропаганда в СРСР розроблялася та спрямовувалася спеціальними партійними та державними органами, що офіційно отримували назви: «Пропаганда і агітація», «Пропаганда та масова інформація», «Ідеологічна та виховна робота», «Освіта мас».

Основною метою радянської пропаганди було навіювання ідеї про неминучу перемогу комунізму в усьому світі. Завданням було створення у громадян негативного образу Заходу та вироблення імунітету до «згубного впливу» західних держав. Вищою інстанцією, що визначала стратегію комуністичної «ідеологічної боротьби», був Центральний Комітет на чолі з Політбюро. Головним ідеологом країни, який координував політику в цій сфері, був 2-й секретар ЦК, що одночасно був постійним членом Політбюро.²⁵

Важливою структурою для управління ідеологічною діяльністю був Відділ агітації та пропаганди ЦК КПРС, що здійснював контроль над усіма ідеологічними структурами країни, включаючи засоби масової інформації, вищі навчальні заклади, гуманітарні інститути, органи Міністерства оборони, МВС, КДБ та заклади культури і мистецтва.²⁶

Радянська пропаганда активно поширювалася ще під час війни. До основних матеріалів, що використовувалися для пропаганди серед населення європейських країн, входили листівки на актуальні теми, газети, плакати, офіційні документи урядів європейських країн та радянського уряду, а також публікації висловлювань Й. Сталіна про відносини із державами Європи. Пропаганда включала також фронтові газети, в яких пропагувалася роль

²⁴ Kaplan K. Cenzura 1945-1953. O censure v Ceskoslovensku v letech 1945-1956. USD. AC CR. Sv. 22 Praha, 1994. 336 s

²⁵ Російсько-радянська пропаганда: як «куркулі» і «петлюрівці» стали «хунтою» і «фашистами». URL: https://texty.org.ua/articles/60284/Rosijskoradanska_propaganda_jak_kurkuli_i_petlurivci_staly-60284/ (дата звернення: 24.02.2025)

²⁶ Трофименко В., Куцька О. Спецпропаганда Радянського Союзу наприкінці Другої світової війни в науковому дискурсі кінця XX – поч. XXI ст. Методологія. Історграфія. 2017. С.27-41

Радянської соціалістичної держави, бойова співпраця Червоної Армії з національними збройними силами, а також розповіді про стан справ на фронтах і будівництво в країнах Європи.

Практикувалося також використання спеціальних артилерійських засобів для поширення пропаганди, таких як агітснаряди, агітмін і агітгранати, що виготовлялися як на заводах, так і кустарним способом. Одним із найбільш популярних засобів був 152-мм гаубичний агітснаряд, який міг вміщувати до 1 кг листівок. З 1944 року радянська армія використовувала новий агітснаряд 122-міліметрової гаубиці, розроблений за німецьким зразком, призначений для дистанційної стрільби з розривами в повітрі для точного поширення листівок. Також застосовували гвинтівкові агітаційні гранати ВАГИ-42, які запускалися з надкаліберних мортир без прицілу.²⁷

Радянські ЗМІ, виконуючи вказівки «керівної і спрямовуючої» сили країни — КПРС, активно обробляли свідомість радянських громадян та міжнародної спільноти потоками брехливої інформації, метою якої було вихваляння комуністичного режиму в Радянському Союзі і керівників партії.

Пропаганда в СРСР не обмежувалася лише матеріалами, поширеними серед населення. Вона також активно застосовувалася для формування певного образу радянської влади в міжнародному контексті. Пропагандистські кампанії були спрямовані на підтримку ідеї соціалістичної революції, вихваляння здобутків радянської економіки, культури і науки, а також на демонстрацію непереможності радянської армії та єдності радянського народу. Крім того, СРСР активно розвивав своє інформаційне поле за межами країни, намагаючись втручатися у внутрішні справи інших держав, підтримуючи ліві рухи та комуністичні партії по всьому світу.

Одним із ефективних інструментів радянської пропаганди була кінематографія. Фільми, документальні стрічки та навіть художні твори ставали важливим елементом пропагандистської діяльності. Кінематограф був

²⁷ Куцька О.М. Особливості пропагандистської діяльності українських фронтів під час бойових дій червоної армії на території Європи наприкінці другої світової війни. Науковий журнал «ScienceRise» №2(2)2014. С.28-33

чудовим засобом для популяризації образу радянського героя, який, згідно з ідеологією, мав бути прикладом для наслідування. На великих екранах демонструвалися перемоги Червоної Армії, життя колгоспників, досягнення в галузі науки і техніки, а також стратегії боротьби з «ворогами народу» та «буржуазними» державами.

Партія запустила численні газетні публікації, які пропагували радянську модель соціалізму, а також поширювали ідеї класової боротьби і революційної необхідності трансформації чеського суспільства.

Основною газетою була *Rudé právo* (Червоний закон), вона була щоденною газетою та центральним друкованим органом Комуністичної партії Чехословаччини (KSČ), яка відігравала важливу роль у пропаганді режиму. Газета була заснована в 1920 році, коли стався розкол між чеськими соціал-демократами і комуністами. Девіз «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» був викладений у заголовку газети. Газета видавалася підпільно навіть під час Другої світової війни. Цікаво, що «*Rudé právo*» мала великий (так званий світовий) формат A2, навмисне – щоб «виділятися» серед інших тогочасних газет. Парадоксально, але це було однією з причин, чому, серед іншого, широко використовувався для упаковки, напр. закуски, пакунки чи інші предмети.²⁸

В перші роки після війни багато чехословацьких громадян слухали програми Радіо Москва, які висвітлювали успіхи Радянського Союзу та закликали до соціалістичних перетворень у Східній Європі.²⁹

Комуністи також проводили масові мітинги та демонстрації, де підкреслювали роль КПЧ у боротьбі з нацизмом і важливість її участі у формуванні майбутнього політичного порядку країни. Партія активно

²⁸ PETRŮ, Jan. Vývoj Rudého práva v období 1966 -1971. Praha, 2012 [cit. 2021-01-15]. Bakalářská práce. URL: Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy. Vedoucí práce Jan Cebe. (дата звернення: 28.02.2025)

²⁹ Радіо Москва. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%BE%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B5_%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D0%BE (дата звернення: 28.02.2025)

використала своє вплив на профспілки та робітничі організації, що допомогло їй зміцнити позиції в трудових колах.

Основним інструментом пропаганди стала ідея, що комунізм є ідеалом, який об'єднує всі суспільні верстви, забезпечуючи рівність та соціальну справедливість. Вони створювали образ Радянського Союзу як національного героя, який вивів країну з фашистської окупації та звільнив чехословацький народ від нацистів. Крім того, радянська модель соціалізму активно насаджувалася через підтримку культурних і соціальних проєктів, таких як профспілки, робітничі організації та сільськогосподарські колгоспи.

Комуністи використовували різні культурні засоби для пропаганди своїх ідей. В кінці 1940-х років на популярність здобували театри, кіно, літературні твори, що прославляли радянську революцію, героїчний труд робітників та селян, підтримку партії КПЧ.³⁰

У повоєнні роки культурна сфера Чехословаччини перебувала під значним впливом радянської ідеології, що відображалось у театральних постановках, кінематографі та літературі. Створювались фільми та спектаклі, в яких прославлялись радянські герої, здобутки соціалістичної революції, праця в колективізованому сільському господарстві, досягнення в промисловості. Письменники, котрі підтримували ідеї комунізму, публікували твори, що прославляли роль робітничого класу, героїв соціалістичних змін. Ці твори також служили виховним інструментом для підвищення класової свідомості серед населення.

Цей процес був частиною ширшої стратегії радянської пропаганди, спрямованої на поширення комуністичної ідеології, способу життя та політики монопольної влади ВКП(б) у СРСР та її експансії в усьому світі. Радянська пропаганда активно використовувала культурні інституції для формування позитивного іміджу соціалістичного ладу та демонстрації його переваг порівняно з капіталістичними країнами.

³⁰ Свеженцева О.І. Утвердження тоталітаризму в Чехословаччині: зовнішньополітичний фактор. Науковий вісник УжНУ. Серія «Історія». Вип.16. Ужгород: Вид. УжНУ, 2006. С. 139 – 147

Зокрема, в Чехословаччині радянська пропаганда сприяла формуванню позитивного ставлення до СРСР серед населення, що зумовлювалося кількома факторами: визволенням від нацистської окупації, відмовою СРСР від Мюнхенської угоди 1938 року, укладенням чехословацько-радянського союзу в грудні 1943 року та виведенням радянських військ з Чехословаччини в листопаді 1945 року. Ці фактори зміцнили довіру до СРСР і сприяли формуванню зовнішньої політики, орієнтованої на підтримку дружніх відносин як зі слов'янськими народами, так і з західними державами.³¹

Важливу роль у пропаганді відіграло і створення Народного фронту (НФ) — коаліції, що об'єднувала комуністичні та інші ліві сили, а також деякі некомуністичні партії. Це стало важливим етапом для КПЧ у формуванні більш ширших політичних альянсів і отриманні підтримки від різних верств населення. У свою чергу, партія використовувала цей фронт як платформу для просування ідей соціалізму і перетворення країни в радянський тип соціальної держави.

Всередині Уряду Національного Фронту, незважаючи на різноманіття ідей щодо реалізації, існувала загальна згода щодо основних напрямів найближчої політики політичної, соціальної, економічної та національної відбудови. У той час Національний Фронт, без сумніву, був плюралістичною, демократичною коаліцією партій і різноманітних груп інтересів, таких як профспілки, кооперативи, молодіжні організації та організації борців опору, за винятком тих, хто був викритий як колабораціоніст. Основними партіями були: Комуністична партія Чехословаччини, Чехословацька соціал-демократична партія, Чехословацька соціалістична партія, Народна партія, Комуністична партія Словаччини та Партія словацької демократії. З 1941 р. Комуністична партія набула великого авторитету в русі опору і після закінчення війни користувалася широкою підтримкою робітників, селян та інтелігенції. Хоча довгостроковою метою партії залишалося досягнення

³¹ Britannica. (n.d.). Czechoslovak history: Stalinism in Czechoslovakia. Retrieved from. URL: <https://www.britannica.com/topic/Czechoslovak-history/Stalinism-in-Czechoslovakia> (дата звернення: 28.02.2025)

соціалістичної системи, вона дотримувалася політики «визначеного чехословацького шляху до соціалізму», який мав здійснюватися разом із розвитком національної та демократичної революції. Такий підхід до вирішення назрілих проблем, що виникли внаслідок окупації та війни, був підтриманий більшістю населення.

Згідно з історичними дослідженнями, комуністична пропаганда також включала в себе переконання про необхідність націоналізації ключових галузей економіки, соціальних реформ і перерозподілу землі серед бідних селян. Це було частиною більш широкої кампанії, спрямованої на мобілізацію підтримки серед сільського населення і робітників. На цей період припадає також масова індоктринація через освітні установи, де пропагувалися марксистські ідеї.³²

Пропаганда була спрямована на те, щоб переконати громадськість у необхідності соціалістичних перетворень, послаблюючи опір відновленню радянського впливу в країні. Вона ставала все більш помітною у всіх сферах життя: від політики до культури, де домінувала комуністична ідеологія, яка згодом стала основою для наступних десятиліть у політичному житті Чехословаччини.³³

Таким чином, 1945 рік став важливим етапом у зміцненні позицій комуністів в Чехословаччині, де пропаганда стала одним з основних інструментів для завоювання впливу на суспільство. Вона не лише допомогла підготувати ґрунт для подальшої політичної боротьби, але й дозволила КПЧ отримати значну підтримку серед різних соціальних груп.

³² Czechoslovakia from liberation to communist state, 1945-63: records of the u.s. state department classified files URL: https://www.gale.com/binaries/content/assets/gale-us-en/primary-sources/archives-unbound/primary-sources_archives-unbound_czechoslovakia-from-liberation-to-communist-state_1945-1963_records-of-the-us-state-department-classified-files.pdf?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 1.03.2025)

³³ The Košice manifesto – the 1945 document that sealed Czechoslovakia's eastern orientation. URL: <https://english.radio.cz/kosice-manifesto-1945-document-sealed-czechoslovakias-eastern-orientation-8134240> (дата звернення: 28.02.2025)

1.4. Договір між СРСР і Чехословацькою Республікою про Закарпатську Україну

В період Другої світової війни Закарпаття стало предметом складних зовнішньополітичних комбінацій. Ні уряд Чехословаччини в еміграції, ні керівництво СРСР не мали чіткого уявлення стосовно долі Закарпаття. Їхні позиції залежали від подій на фронтах Другої світової війни. На Закарпатті паралельно проходили два кардинально різні процеси. З одного боку – формування нових органів влади – народних комітетів і рух за возз'єднанням з Україною, а з іншого – становлення нової чехословацької адміністрації, адже Закарпаття юридично належало до Чехословаччини.³⁴

8 травня 1944 року в Лондоні була укладена угода між Чехословаччиною та Радянським Союзом, яка визначала майбутні відносини між двома країнами на визволеній чехословацькій території. Згідно з угодою, вся влада повинна була належати чехословацькому урядовому представнику, який мав створити адміністрацію відповідно до чехословацьких законів та відновити національні військові сили. Однак у вересні 1944 року, після захоплення Закарпаття, СРСР почав відходити від попередніх домовленостей, поступово посилюючи свій вплив у Центральній та Південно-Східній Європі. Й. Сталін використав ситуацію на Закарпатті, де велика частина населення прагнула приєднатися до України.³⁵

28 жовтня 1944 року на Закарпаття приїхав урядовий делегат Чехословаччини Ф. Немец. У своєму «Оголошенні урядового делегата про тимчасове ведення справ на визволеній території Чехословацької республіки» він оголосив про відновлення чехословацької влади під його керівництвом на перехідний період до завершення війни. Завданням Ф. Немец було проведення внутрішньої політики через народні ради, мобілізація до чехословацької армії,

³⁴ Міщанин В. Радянізації Закарпаття 1944-1950 рр. 2018. 645 с.

³⁵ Гапоненко-Товт. Проблема Підкарпатська Русі в радянсько-чехословацьких відносинах в 1944 році. URL:

<https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/19569/1/%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B5%D0%BC%D0%B0%20%D0%BF%D1%96%D0%B4%D0%BA%D0%B0%D1%80%D0%BF%D0%B0%D1%82%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97%20%D1%80%D1%83%D1%81%D1%96.pdf> (дата звернення: 3.03.2025)

співпраця з радянським командуванням та очищення краю від «ворожих елементів». Планувалося введення чехословацької валюти в обіг. Однак радянське командування передало під його контроль лише південно-східну частину Закарпаття — Рахівський, Тячівський, Хустський, Волівський і Севлюський округи з центром у Хусті. Інша частина регіону була оголошена прифронтовою територією, де владарювали радянські війська за участю народних комітетів. Чехословацька адміністрація не мала права без дозволу радянських військових переходити демаркаційну лінію або перебувати в зонах, підконтрольних Червоній армії. Хоча радянські війська продовжили рух на захід, демаркаційна лінія залишалася незмінною. Внаслідок цього виникала ситуація «двовладдя», що спричиняло конфлікти між чехословацькою адміністрацією та радянськими військовими.³⁶ На багато розпоряджень Ф. Немеца радянські представники вживали свої контрзаходи

У 1944 році між чехословацькою адміністрацією та радянським військовим командуванням на Закарпатті виникли суперечності щодо мобілізації населення. Згідно з інструкціями чехословацьких органів, мобілізація мала проводитися виключно до чехословацької армії. Однак радянське командування паралельно організувало набір добровольців до Червоної армії, посилаючись на бажання місцевого населення. Чехословацька сторона наголошувала, що вступ до іноземних армій дозволяє лише президент. Попри спротив, радянські військові активно вели агітацію та створили на Закарпатті широку мережу пунктів набору, мобілізувавши близько 15–16 тисяч осіб. Водночас чехословацька мобілізація дала значно скромніші результати. Через тиск СРСР і неможливість нормальної роботи чехословацька адміністрація змушена була частково евакуювати свої структури зі Закарпаття.

У січні 1945 року на Закарпатті чехословацька делегація зазнала не лише морального, а й фізичного тиску, зокрема напад міліції в Хусті. 1 лютого 1945

³⁶ Гранчак І. Закарпаття в чехословацько-радянських відносинах періоду Другої світової війни. Сартатіса-Карпатика. Вип. 2. Ужгород, 1993. С. 223-236.

року чехословацька урядова делегація остаточно покинула регіон. Раніше, 5 грудня 1944 року, НРЗУ звернулася до президента Е. Бенеша з вимогою відкликати делегацію. Представники ЧСР перебували під контролем радянських військових і не мали доступу до відкритого радіозв'язку. Таємний зв'язок із Лондоном вони підтримували через портативну радіостанцію. Чехословацька делегація була фактично ізольована й не мала впливу на настрої населення. Доля Закарпаття вирішувалася в переговорах між СРСР і Чехословаччиною. 21 березня 1945 року в Москві розпочалися відповідні переговори. Врешті, було підписано договір про приєднання Закарпаття до СРСР. Ситуація засвідчила повне домінування радянської сторони в цьому питанні.³⁷

Чехословацько-радянський договір щодо Закарпатської України був підписаний 29 червня 1945 року в Москві. Від СРСР договір підписав В. Молотов, а від Чехословацької Республіки – З. Фірлінгер та В. Клементіс. У церемонії підписання також брав участь Й. Сталін. При цьому представників УРСР та Закарпатської України не запросили ані до переговорів, ані до самого підписання угоди, що вказує на зневажливе ставлення до їхніх інтересів з боку обох урядів.³⁸

У першій статті цього Договору йшлося про те, що Закарпатська Україна (яка за Чехословацькою Конституцією називалася Підкарпатська Русь) возз'єднується з Україною на основі бажання місцевого населення та відповідно до угоди між СРСР та Чехословацькою Республікою. Це возз'єднання відбувалося на підставі дружньої угоди між двома державами, і територія була включена до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.

³⁷ Міщанин В. В. Радянсько-чехословацький договір про Закарпаття від 29 червня 1945 р. та його вплив на історичну долю краю. Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія», вип. 1 (36), 2017. С.32-38

³⁸ 29 червня 1945 року було підписано договір між СРСР і Чехословаччиною про Закарпатську Україну. URL: <https://zakarpattia.net.ua/Zmi/141829-29-cherwnia-1945-roku-bulo-pidpysano-dohovir-mizh-SRSR-i-Chekhoslovachchynoiu-pro-Zakarpatsku-Ukrainu> (дата звернення: 3.03.2025)

Договір також визначав кордони між СРСР та Чехословацькою Республікою, які, із змінами, пролягали по лінії кордону між Словаччиною та Закарпатською Україною станом на 29 вересня 1938 року. У протоколі до Договору зазначалося, що точні кордони на місцевості повинна була визначити демаркаційна комісія, а також планувалося провести опитування населення до 1 січня 1946 року.³⁹

Мешканцям Закарпаття чеської та словацької національності було надано право отримати чехословацьке громадянство. Це право могли використати всі, хто не підтримував радянський режим, зокрема закарпатці, які служили в чехословацькій армії, частина інтелігенції та молодь. Водночас українці та росіяни, які проживали в Чехословаччині, отримали можливість переселитися до Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР). Проте, під час прийому заяв на оптацію, СРСР змінив умови, почавши приймати заяви лише через свої органи влади. Ці нові правила були визначені постановами РНК СРСР від 30 грудня 1945 року та РНК УРСР від 29 січня 1946 року.⁴⁰

На підтримку возз'єднання Закарпатської України з Українською РСР у різних областях УРСР проходили мітинги. Так, у Львівській області участь у них взяли понад 20 тисяч осіб. Подібні заходи відбулися в Харкові, Сталіні (тепер Донецьк), Одесі, Кам'янці-Подільському та Чернігові. Секретар Рівненського обкому КП(б)У В. Бегма доповідав в ЦК КП(б)У, що проводиться роз'яснювальна робота серед населення щодо договору про возз'єднання.

22 листопада 1945 року радянсько-чехословацький Договір про Закарпатську Україну був ратифікований тимчасовими Національними зборами ЧСР, а 27 листопада – Президією Верховної Ради СРСР. Обмін ратифікаційними грамотами відбувся у Празі. Партійні чиновники пильно

³⁹ Кухарчук О. С. Комуністичний політичний режим у Чехословаччині і на Закарпатті в роки Другої світової війни. Чорноморський літопис. 2012. Вип. 6. С. 24-30

⁴⁰ Гранчак І. Закарпатська Україна в радянсько-чехословацьких відносинах кінця 1944 - червень 1945 рр. Нариси історії Закарпаття. Т. II. Ужгород, 1995. С. 606-611.

стежили за настроями населення, що підтверджує інформація з архівів ЦДАГО України про святкування першої річниці «утворення народної влади» на Закарпатті та ратифікації договору, а також спецповідомлення народного комісара державної безпеки УРСР щодо цієї події.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 січня 1946 р. у складі Української РСР створено Закарпатську область, до якої увійшли міста Ужгород і Мукачево, 13 округів (від 1953 р. – районів): Берегівський, Великоберезнянський, Воловецький, Волівський (Міжгірський), Іршавський, Мукачівський, Перечинський, Рахівський, Свалявський, Сєвлюський (Виноградівський), Тячівський, Ужгородський, Хустський. 24 січня 1946 р. Президія Верховної Ради УРСР схвалила Указ, яким постановила ввести з 25 січня 1946 р. в межах Закарпатської області законодавство Української Радянської Соціалістичної Республіки.⁴¹

Договір про Закарпатську Україну від 29 червня 1945 р. радянська історіографія подавала виключно як такий, що поклав край історичній несправедливості, відкрив шлях до національного, економічного і соціального відродження, став яскравою демонстрацією дружби слов'янських народів і братерського радянсько-чехословацького співробітництва.⁴² Насправді це возз'єднання стало зручним пропагандистським прикриттям тоталітарного поневолення Закарпаття. Закарпаття у відносинах між Чехословаччиною та Радянським Союзом у роки Другої світової війни.

І. Вовканич зазначає, що включення до договору між Чехословацькою Республікою (ЧСР) і Радянським Союзом всіх основних вимог радянської сторони можна розглядати як своєрідний «хабар» для Сталіна, сподіваючись на те, що в обмін Радянський Союз підтримуватиме претензії Чехословаччини на Тешинську Сілезію, з якою в той час точилася гостра суперечка з Польщею. Проте, незважаючи на поступки чеської сторони, підтримки з боку СРСР

⁴¹ Шляхом Жовтня. Визволення Радянською Армією Закарпатської України і возз'єднання її з Радянською Україною: [Збірник документів]. Т. VI-VIII: 1944 р. - I-1946 р. Ужгород: Карпати, 1965. 445 с

⁴² Грін О.О. Радянсько-Чехословацький договір 29 червня 1945 року. Держава і право. 2009. Вип. 45. С. 158-164.

Чехословаччина не отримала. Крім того, автор акцентує увагу на активній дипломатичній діяльності радянських представників, спрямованій на досягнення згоди між різними політичними силами Чехословаччини щодо приєднання Закарпаття. Завдяки цим зусиллям, під час переговорів у Москві жоден чеський політик не виступав проти включення Закарпаття до складу СРСР. Проблеми, підняті правочентристськими партіями Чехословаччини, стосувалися лише процедурних аспектів передачі регіону радянській стороні на конституційно-правових засадах.⁴³

До дискусійних моментів, які виникли після підписання радянсько-чехословацького договору, історики відносять і питання оптації — вибору громадянства, а відповідно, і переселення до СРСР чи Чехословацької Республіки. Важливо зазначити, що деталі цього процесу не були прописані безпосередньо в двосторонньому договорі, і тому питання неодноразово уточнювалося на дипломатичному рівні і фіксувалося в окремих угодах.⁴⁴

Результатом правової неврегульованості, за словами І. Вовканича та М. Гайдоша, стало порушення майнових і громадянських прав українців, які переселилися до Української РСР, а також чехів і словаків, котрі виїхали до Чехословаччини. Ці порушення виникли через відсутність чітких процедур і правил, що стосувалися процесу оптації та переселення.

Ю. Бисага та інші дослідники, аналізуючи договір між СРСР і Чехословаччиною про возз'єднання Закарпатської України з Українською РСР, підкреслюють, що хоча сам договір не був ідеальним з точки зору міжнародного права, його значення для подальшої долі Закарпаття було величезним. За їхніми словами, кілька факторів сприяли успішному об'єднанню українських земель: по-перше, існувала глибока історична

⁴³ Вовканич І. Радянсько-чехословацькі домовленості про Закарпатську Україну від 29 червня 1945 р. // Закарпаття в складі Чехословаччини: про - блеми відродження і національного розвитку: Доп. наук. семінару, присвяч. 80-ій річниці утворення Чехословаччини, Ужгород, 28 жовтня 1998 р. / Ужгородський держ. ун-т. Історичний факультет. Інститут карпатознавства / І. Гранчак (відп.ред.). Ужгород, 1999. С. 84-96.

⁴⁴ 42. Вовканич І., Гайдош М. Оптація громадян між ЧСР і СРСР (Україною) в 1945–1948 рр. та сучасні проблеми української меншини в Словач - чині // Україна в європейських міжнародних відносинах. Науковий збірник / НАН України, Інститут історії України. К., 1998. С. 500-516.

традиція і бажання населення Закарпаття возз'єднатися з Україною; по-друге, відсутність серйозної протидії з боку інших країн, зокрема союзників СРСР у Другій світовій війні; по-третє, непевна позиція чехословацького уряду і президента Бенеша щодо Закарпатської України, що дозволила Радянському Союзу реалізувати свої плани без значного спротиву з боку Чехословаччини.

РОЗДІЛ 2. СПІВПРАЦЯ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ ТА СРСР У 1946-1947 рр.

2.1. Роль СРСР у парламентських виборах в Чехословаччині 1946 року.

Однією з ключових подій у політичному житті повоєнної Чехословаччини стали парламентські вибори 1946 року. Підготовка до них почалася на самому початку року, коли за участі всіх чехословацьких партій було спробовано встановити правила «чесної гри» в ході передвиборчої кампанії. На засіданнях Народного фронту чехів і словаків 16 січня та 25 березня 1946 року був ухвалений так званий «кодекс» передвиборчої поведінки для політичних сил. Він передбачав, що учасники виборів утримаються від публічної критики політики НФ, зовнішньополітичної орієнтації Чехословаччини та її союзу з СРСР. Під час передвиборчої кампанії 1946 року дві найбільші словацькі партії — Демократична партія (ДП) та Комуністична партія Словаччини (КПС) — висловили свою підтримку Кошицькій урядовій програмі 1945 року. Лідери ДП вважали, що її реалізація дозволить словакам досягти того, що вони «двадцять років прагнули в першій республіці». Комуністи, в свою чергу, обіцяли докласти максимум зусиль для включення основних положень цієї програми в нову Конституцію Чехословаччини.

Словацьке питання під час передвиборчої кампанії 1946 року не було центральним, оскільки майбутні вибори здебільшого стали своєрідним плебісцитом для визначення підтримки чи не підтримки комунізму серед населення. Саме на цьому фоні розгорілося гостре політичне протистояння між демократами та комуністами у Словаччині.⁴⁵

Конфлікт між ДП і КПС за підтримку виборців у весняний період 1946 року переріс у відкриту конфронтацію. Словацькі комуністи звинуватили

⁴⁵ Stupka, Jiří. Parlamentní volby v roce 1946 – odraz na stránkách ústředních tiskových orgánů politických stran. Brno: Masarykova univerzita, 2012. 88 p.

демократів у спробах заручитися підтримкою електорату колишніх «фашистських» партій і в критиці Червоної Армії та СРСР. У відповідь на це, керівництво Демократичної партії зробило неочікуваний для комуністів крок і заручилося підтримкою католицького населення Словаччини. Після повалення режиму Й. Тісо в Словаччині політична незаангажованість католицької громади була очевидною. Католики, що становили більше 70% населення, не мали своєї політичної репрезентації в рамках НФ чехів і словаків. З метою залучення цієї групи до політичного процесу, 31 березня 1946 року було підписано угоду про співпрацю між Демократичною партією, Християнсько-республіканською партією (ХРП) і Партією свободи (ПС). Це мало на меті забезпечити голоси католиків на виборах та їхню політичну активність.⁴⁶

Згідно з так званою «Квітневою угодою» 1946 року, лідери ДП, які переважно складалися з євангелістів, гарантували католицьким колам розподіл місць у парламенті та уряді в пропорції 2:1, а також забезпечення католиками значної частки місць у місцевих органах влади. Крім того, демократи обіцяли переглянути питання про передачу інтернатів та шкіл державі, повертаючи сферу шкільної освіти під контроль католицької церкви. «Квітнева угода» дозволила Демократичній партії позиціонувати себе як політичну силу, яка захищає національні й релігійні інтереси словацьких католиків і виступає як головний опонент комуністів, які прагнули радянізувати Словаччину.

Однак не всі католицькі демократи приєдналися до ДП. Менша група, що мала інші політичні погляди, створила власну партію, яку 1 квітня 1946 року назвали Партією свободи.⁴⁷

У відповідь на «Квітневу угоду» 1946 р. комуністи розгорнули брудну кампанію проти ДП з метою її дискредитації серед виборців. Комуністична

⁴⁶ Постоловський Р. Демократичні основи відродження чехословацької держави в 1944 – 1945 рр. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наук. зап. Рівнен. держ. гуманітар. ун-ту. – Вип. 9. Рівне, 2006.

⁴⁷ Вовканич І., Шніцер І. Політична криза у Словаччині 1947 року. Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки, 2022. С.285-300

пропаганда почала поширювати фейки про те, що союз демократів і католиків несе загрозу відродження у Словаччині «неолюдацтва» та сепаратизму¹⁵. Хоча на практиці все було навпаки, демократи намагалися утримати національно орієнтовані словацькі католицькі елементи від радикалізму та екстремізму, в рамках чинної програми Народного фронту чехів і словаків. Вдалий передвиборчий крок ДП у березні-квітні 1946 р. та неефективні спроби КПС звузати її електорат шляхом залякування наступом «реакції» визначили результати парламентських виборів 1946 р. у Словаччині.⁴⁸

На виборах у травні 1946 року KSČ перемогла в чеській частині країни (40,17%), тоді як антикомуністична Демократична партія перемогла в Словаччині (62%). Загалом, однак, KSČ набрав 38 відсотків голосів на чехословацькому рівні. Бенеш залишився президентом республіки, а Ян Масарик, син шанованого батька-засновника, залишився міністром закордонних справ. Готвальд став прем'єр-міністром. Найважливіше те, що хоча комуністи мали лише меншість портфелів, вони змогли отримати контроль над такими ключовими міністерствами, як інформація, внутрішня торгівля, фінанси та внутрішні (включаючи поліцейський апарат). Завдяки цим міністерствам комуністи змогли придушити некомуністичну опозицію, поставити членів партії на владні посади та створити міцну основу для спроб захоплення влади.⁴⁹

2.2. Культурна та наукова співпраця СРСР і Чехословаччини

Своє ставлення до церкви комуністи виразили ще в березні 1946 року на VIII з'їзді, де в партійних документах було проголошено принцип свободи совісті та віросповідання. Однак на практиці ситуація виглядала зовсім інакше: була розгорнута активна атеїстична пропаганда, що включала такі заходи:

⁴⁸ Barnovsky M. Na ceste k monopolu moci. Mocenskopolitické zápasy na Slovensku v rokoch 1945-1948.-Bratislava, 1993; Letz R. Slovensko v rokoch 1945-1948. Na ceste ku komunistickej totalite.-Bratislava,1994

⁴⁹ Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян: давня доба, середньовіччя. Навчальний посібник для ВНЗ. К.: Либідь, 2011.

- При призначенні на керівні посади віддавали перевагу активістам Союзу безвірників, які ініціювали рух за відокремлення церкви від держави.
- Чеські та словацькі органи внутрішніх справ розпустили всі католицькі організації, що діяли в Словаччині.
- Водночас припинили свою діяльність «скомпрометовані» християнські профспілки та католицькі видання, такі як «Нова праця», «Дієслов», «Напрям» та інші.

Комуністична партія ставила перед собою завдання будь-якими засобами переорієнтувати греко-католиків на православні структури, насамперед на Московську патріархію. Міністр юстиції А. Чепічка висловився з цього приводу так: «Католицька церква співпрацює з розвідувальними службами наших ворогів».⁵⁰ Подібні заяви стали підґрунтям для аргументів на користь ліквідації греко-католицької церкви в Чехословаччині.

Враховуючи, що церква була добре організованою і структурованою інституцією, комуністи вивчали різні тактики боротьби з нею. У червні 1948 року на засіданні Центрального комітету партії К. Готвальд попереджав, що церква в майбутньому може стати «осовою реакції» і використовувати релігію для антидержавної діяльності. Він зазначив: «Я вважаю, що ми повинні взяти курс на відвернення католицької церкви від Ватикану. Ми не хочемо вступати в суперечки щодо ритуалу, ми хочемо віддалити її від Риму і сприяти створенню національної церкви. Це завдання дуже складне, оскільки нам потрібно нейтралізувати церкву і підпорядкувати її новій владі».

У квітня 1947 році в Празі відбулася масштабна виставка соціалістичного реалізму з СРСР. Комуністична партія Чехословаччини (КПЧ) представила її як символ дружби між країнами. За повідомленням газети *Svět práce* («Світ праці»), «жодна виставка не викликала стільки інтересу й

⁵⁰ Пупена В.В. Правове регулювання державно-церковних відносин у Чехословаччині. Порівняльно-аналітичне право. 2020. №2. С.136-139

полеміки». Дискусії точилися навколо якості радянської культури та її реальної цінності для чехословацького суспільства.⁵¹

Разом із живописом активно експортувались радянські фільми, література та музика. Радянський культурний імпорт мав переважно церемоніальні та дидактичні функції: підвищувати престиж СРСР як великої світової держави та поширювати ідеї соцреалізму. За задумом радянських чиновників, фільми, романи й картини мали не стільки розважати, скільки виконувати політичну роль — бути «транслятором соціалістичних ідеалів серед широких мас».

На рівні офіційної політики курс на зближення з СРСР був закріплений Кошицькою урядовою програмою 1945 року. Учасники Національного фронту визначили дружбу з Радянським Союзом як основу зовнішньої політики Чехословаччини. Партії розглядали цей союз не лише як акт вдячності за визволення, але й як гарантію безпеки на випадок загрози з боку реваншистської Німеччини.⁵²

Однак уже до осені 1945 року почали проявлятися перші ознаки напруження. Частина чехословацького суспільства розглядала радянський культурний імпорт не як зразок для прямого наслідування, а радше як матеріал для обговорення власного шляху розвитку та визначення меж дружби із СРСР. Пропаганда радянської культури стала інструментом не лише зближення, але й політичної боротьби в межах Чехословаччини.

Таким чином, радянська культурна політика в Чехословаччині в 1946–1947 роках виявилася суперечливою: вона сприяла розвитку союзницьких відносин, але водночас викликала дебати про національну ідентичність, суверенітет та майбутнє країни. Всією культурною політикою в Чехословаччині керував Відділ культури та пропаганди Центрального Комітету Комуністичної партії Чехословаччини. Під керівництвом Густава

⁵¹ Havelková, D., & Dudr, Střetnutí v otázce reality: Výstavy surrealismu a socialistického realismu v Praze roku 1947. Staletá Praha, 40(1), 2024. 66–80.

⁵² 27. Empire of Friends: Soviet Power and Socialist Internationalism in Cold War Czechoslovakia URL: https://muse.jhu.edu/pub/255/monograph/chapter/2285084?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 04.03.2025)

Бареша, який обіймав посаду керівника цього відділу протягом 1946–1948 років, активно вимагалася пропаганда соціалістичного реалізму радянського зразка як єдиного дозволеного напрямку в мистецтві. Вплив Міністерства культури на державну культурну політику був значним ще до приходу комуністів до влади. Однак після лютневого комуністичного путчу в 1948 році влада здобула можливість офіційно втручатися в управління чеськими культурними установами.

Одним із таких прикладів впливу комуністів на кінематограф є фільм режисера Франтішека Чапа "Біла темрява" (1948 р.), в якому пропагується ідея братерства чеських партизанів з радянським народом, об'єднання проти спільного ворога та висвітлюється прорадянська модель майбутнього життя.

Після завершення Другої світової війни в Чехословаччині активно працювала режисерська група, до складу якої входили Єльмар Клос і Ян Кадар. Ці два режисери, які були комуністами, активно створювали фільми, що прославляли комуністичні ідеали. Наприклад, фільм Яна Кадара "Катка" (1949 р.) чітко демонструє ідеологічні аспекти комуністичної пропаганди, зокрема через образи героїв, які підтримують соціалізм і колективізацію. Головна героїня, сільська дівчина, перетворюється на активну працівницю заводу, відмовляючись від традиційного сільського життя, а фільм насичений стереотипними образами "прогресивних" героїв, відданих соціалістичним ідеалам.⁵³

Відповідно до нової політики, культурний сектор зазнав значних змін після 1948 року, коли комуністична партія зміцнила свою владу. Відділ культури та пропаганди під керівництвом Густава Бареша активно просував ідеї соціалістичного реалізму як основи всіх культурних проявів. Вся культурна діяльність була підпорядкована вимогам партії, ідеологічний контроль став невід'ємною частиною мистецтва, літератури, театру та кінематографу.

⁵³ Антонюк Я.О. Кінематограф як спосіб поширення комуністичної пропаганди у країнах Центрально-Східної Європи (1945–1956 рр.). Нариси історії Чехії та Словаччини XX–XXI століть: від чехословакізму до оксамитового розлучення: колективна монографія. 2023. с.13-20

Зміни в культурному житті Чехословаччини в цей період також включали розширене використання кінематографії як інструменту пропаганди. Фільми, які знімалися під контролем нової влади, часто відображали офіційну комуністичну ідеологію та сприяли формуванню позитивного іміджу соціалізму і радянської влади. Одним із таких фільмів був "Біла темрява", де побратимство чеських партизанів з радянськими солдатами було представлено як частина загальної боротьби проти фашистської окупації, а також як пролог до післявоєнної "будови комунізму" в Чехословаччині.

Зміни торкнулися і театру. Як і в кіно, театральні постановки повинні були відображати комуністичну пропаганду, а класичні твори були інтерпретовані через призму нових соціалістичних ідеалів. Мистецькі колективи, які відмовлялися підтримувати нову політичну лінію, піддавалися цензурі або навіть розпуску.

Особливу увагу приділяли освітнім закладам та науковим установам, де також вводилися ідеологічні критерії при відборі викладачів і науковців. Мета полягала в тому, щоб перетворити всі культурні та наукові структури в інструменти поширення марксистсько-ленінської ідеології. Академічні роботи, дослідження та дисертації, які не відповідали новим політичним вимогам, відхилялися або навіть призводили до репресій.

Наслідком такої культурної політики стало формування нового типу культурної еліти, яка була лояльною до партії та відображала соціалістичні ідеали у своїй творчості. Мистецтво стало тісно пов'язане з політикою, і вся культурна продукція повинна була служити інтересам держави.

22 серпня 1945 року міністр інформації Чехословаччини Вацлав Копецький і уповноважений з питань інформації Словаччини Міхал Хорват уклали угоду про створення товариства з обмеженою відповідальністю «Чехословацьке радіо». Проте дві національні радіокомпанії з обмеженою відповідальністю під державним управлінням продовжували працювати після Другої світової війни. Вони існували до 30 червня 1948 року, коли їх було скасовано на підставі Закону № 137/1948 Coll. про легалізацію

Чехословацького радіо , а з 1 липня 1948 року їх замінило державне підприємство Чехословацьке радіо. Під впливом правлячої Комуністичної партії Чехословаччини він став цензурним та пропагандистським засобом.⁵⁴ З травня по липень 1948 року в Празі проходила Міжнародна радіовиставка (MEVRO) , організована працівниками радіо.

Одним із основних інструментів культурного співробітництва стали Національні комітети дружби з Радянським Союзом, створені у великих містах Чехословаччини. Їхньою діяльністю була організація численних радянських культурних виставок, кінопоказів, літературних вечорів і зустрічей із радянськими митцями та науковцями. Особливу популярність мали виставки радянської образотворчої творчості, де демонструвалися роботи, що пропагували соціалістичний реалізм як провідний напрям мистецтва.⁵⁵

Наукова співпраця також розвивалася в рамках домовленостей між Чехословацькою академією наук і Академією наук СРСР. В цей період були організовані перші обміни студентами і викладачами технічних і природничих спеціальностей. Чехословацькі вчені проходили стажування в провідних радянських наукових центрах — таких як Інститут хімічної фізики АН СРСР, Інститут атомної енергії імені Курчатова. У свою чергу, радянські науковці приїжджали до Праги для читання лекцій з новітніх досягнень у фізиці, медицині та сільському господарстві.⁵⁶

Зокрема, чехословацькі вчені проходили стажування в Інституті хімічної фізики АН СРСР та Інституті атомної енергії імені Курчатова, що сприяло обміну досвідом у галузях фізики, хімії та енергетики. У свою чергу, радянські науковці приїжджали до Праги для проведення лекцій та семінарів, обговорення спільних досліджень і налагодження наукових контактів.

⁵⁴ 29. Zákon č. 137/1948 Sb. Zákon o postátnění Československého rozhlasu URL: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1948-137/zneni-0> (дата звернення: 04.03.2025)

⁵⁵ Soviet Cultural Collaboration: The Role of the Friendship Societies in the Satellite States URL: <https://www.jstor.org/stable/40392730> (дата звернення: 04.03.2025)

⁵⁶ 1945-1948: Socialistická třetí republika URL: <https://medium.seznam.cz/clanek/pavel-kmoch-1945-1948-socialisticka-treti-republika-128424> (дата звернення: 08.03.2025)

Ці заходи були частиною ширшої стратегії наукової інтеграції, яка включала також участь Чехословаччини у міжнародних наукових організаціях, таких як Міжнародна комісія з оптики (ICO), що була створена в 1947 році в Празі. Це сприяло зміцненню наукових зв'язків між країнами та обміну передовими знаннями і технологіями.

Одночасно почала розвиватися співпраця в галузі освіти. Відкривалися школи та факультети, де велике значення надавалося вивченню російської мови як засобу міждержавного спілкування. У 1947 році в Празі почала діяти перша офіційна школа російської мови під патронатом радянського посольства.⁵⁷

Таким чином, наукова співпраця між Чехословаччиною та СРСР у 1946–1947 роках була важливим кроком у формуванні спільного наукового простору, що базувався на обміні знаннями, досвідом та спільних дослідженнях у ключових галузях науки.

2.3. Процес репатріації 1945-1948 рр

З початком репатріації, що розпочалася після 1945 року, цей процес був тісно пов'язаний з іншими міграційними явищами на території Закарпаття. Зокрема, він мав взаємозв'язок із процесом оптації, що регулювався Протоколом до Договору між Закарпатською Україною та Чехословаччиною від 29 червня 1945 року. Реальний перебіг цих процесів виявився суперечливим і складним. Паралельно з виїздом осіб, які обрали чехословацьке громадянство, відбувався також зустрічний рух — повернення на батьківщину закарпатців, котрі вимушено покинули Підкарпатську Русь після її окупації Угорщиною в 1938-1939 роках, або ж ті, хто виїхав із різних причин на територію Чехії, Моравії та Словаччини ще до того. Радянська система обліку 1945-1948 років віднесла всіх їх до категорії «репатріантів». Найбільшу частину серед них становили закарпатці, зокрема колишні в'язні

⁵⁷ Košícký vládní program (5.4. 1945) URL: <https://www.moderni-dejiny.cz/clanek/kosicky-vladni-program-5-4-1945/> (дата звернення: 08.03.2025)

фашистських концтаборів, а також особи, примусово вивезені під час війни на роботу до Німеччини та інших країн гітлерівського блоку.

11 грудня 1945 року, відповідно до супроводжувального листа від 4 грудня 1945 року, виданого «Комітетом громадян Закарпатської України в Празі», репатріанти, які поверталися на Закарпатську Україну, везли з собою свій рухомий маєток відповідно до договору між урядами Чехословаччини та СРСР від 29 червня 1945 року. У цьому листі зазначалося, що вони перевозили особисті речі, що стало частиною репатріаційного процесу.⁵⁸

Про організацію "Комітет громадян Закарпатської України в Празі" більше не згадується у репатріаційних документах, що може свідчити про непідготовленість радянської влади до практичного здійснення оптації, зокрема про відсутність відповідних радянських органів у Чехословаччині. Згідно з Протоколом до Договору, процес подачі заяв про оптацію мав завершитися до 1 січня 1946 року. Однак, з початку 1946 року організацією репатріації займалися радянські представники, зокрема підполковники Деев та Кувиркін, що працювали через радянський пересильний табір у Празі.

Перший транспорт репатріантів, яких можна розглядати як оптантів, прибув на Закарпаття з Чехословаччини, складаючись із 97 осіб.

⁵⁸ Treaty between the Czechoslovak Republic and the Union of Soviet Socialist Republics concerning the Sub-Carpathian Ukraine, 29 June 1945 // Office of the Historian, U.S. Department of State. : <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1945v05/d153> (дата звернення: 10.05.2025).

Транспорти з репатріантами з ЧСР в Закарпаття (1945-1947рр)⁵⁹

№	Дата прибуття транспорту	Кількість осіб	№	Дата прибуття транспорту	Кількість осіб
1945 рік			20.	07.08.1946	111
1.	11.12.1945	97	21.	13.09.1946	16
2.	28.12.1945	14	22.	07.10.1946	78
1946 рік			23.	24.10.1946	6
3.	10.01.1946	160	24.	27.10.1946	102
4.	14.01.1946	18	25.	30.11.1946	71
5.	01.02.1946	12	26.	19.12.1946	33
6.	16.02.1946	8	1947 рік		
7.	12.02.1946	31	27.	15.01.1947	15
8.	05.03.1946	36	28.	24.01.1947	7
9.	15.03.1946	66	29.	12.02.1947	28
10.	25.03.1946	74	30.	26.02.1947	24
11.	26.03.1946	73	31.	06.03.1947	12
12.	28.03.1946	33	32.	01.04.1947	30
13.	01.04.1946	34	33.	06.05.1947	32
14.	16.04.1946	61	34.	06.06.1947	13
15.	23.04.1946	48	35.	28.06.1947	13
16.	30.04.1946	58	36.	30.07.1947	17
17.	10.05.1946	75	37.	11.09.1947	2
18.	21.05.1946	118	38.	21.10.1947	3
19.	11.06.1946	124	39.	15.12.1947	9

У період з 1945 по 1948 роки кількість репатріантів, які повернулися з Чехословаччини до Закарпаття, становила 2086 осіб, що складало близько 10% від загального числа репатріантів. Процес репатріації був складним і суперечливим, оскільки він переплітався з іншими міграційними процесами, зокрема оптацією та нелегальним перетином кордону.

До кінця 1946 року репатріація була переважно добровільною, але з початком 1947 року почастишали випадки примусової репатріації, особливо серед осіб, які перебували нелегально на території Чехословаччини або тим, кому було відмовлено в праві оптації. Таких осіб налічувалося майже 3000⁶⁰

⁵⁹ Худіш П.М. Репатріація з Чехословаччини до Закарпаття (1945-1948рр): Хід, ступінь та наслідки процесу. Історія України. 2015. С.34-43

⁶⁰ Болдижар М. Закарпатська Україна: державно-правовий статус і діяльність (кінець 1944 - початок 1946 рр.) Ужгород, 1999. 104 с

Чітке розмежування між процесами чехословацької репатріації та оптації є складним і потребує подальшого вивчення, що є темою для майбутніх досліджень.

2.4. Економічна співпраці між СРСР та Чехословаччиною

У червні 1945 року в Чехословаччині були прийняті декрети про аграрну реформу, які передбачали конфіскацію земель колабораціоністів, зокрема німців та угорців, з подальшою передачею цих земель селянам за символічну плату. Ці заходи стали частиною поствоєнної політики, що сприяла змінам у соціально-економічній структурі країни.

У жовтні того ж року президент Е. Бенеш підписав серію декретів про націоналізацію різних галузей промисловості. Ці заходи були результатом складного компромісу між соціальними силами різної орієнтації. Ініціативу в реалізації націоналізації взяли на себе комуністи та соціалісти, які, опираючись на революційний профспілковий рух, виступали від імені робітничого класу.

До середини 1946 року націоналізований сектор економіки Чехословаччини охоплював 17% підприємств, на яких вироблялося 55% продукції, а понад 60% робітників і службовців працювали саме на цих підприємствах. Однак спроби комуністів юридично закріпити положення, що націоналізовані підприємства є власністю держави, не увінчалися успіхом. За декретами ці підприємства залишалися самостійними юридичними особами, що функціонували за принципами комерційного підприємництва.

У економічних відносинах на початку 1946 року основною потребою було укладення комплексної правильної торговельної угоди між Чехословаччиною та СРСР після неуспішної ратифікації угоди від 8 вересня 1945 року. Варто зазначити, що на той час навіть комуністи все ще визнавали необхідність зберегти зв'язки із Заходом, зокрема саме в економічній сфері. Про це свідчило й ретельне запевнення Й. Масарика Клементісом у звіті від 25

січня про неправильне тлумачення нібито пропозиції міністра промисловості Лаушмана щодо пристосування чехословацької економіки до радянської п'ятирічки, що могло створити враження певної підкореності Праги Москві. Незважаючи на зростаючу складність економічних зв'язків з СРСР, все ж таки міністру зовнішньої торгівлі Ріпкові вдалося після весняних переговорів у Москві укласти 12 квітня Угоду про взаємні поставки товарів на 1946-47 роки. Цій угоді він надавав велике значення і під час її укладання спирався на оптимістичний припуск, що в майбутньому ЧСР буде збалансовано торгувати як з Сходом, так і із Заходом.⁶¹

У липні 1947 року, коли чехословацька делегація на чолі з прем'єр-міністром Готвальдом відвідала Москву для обговорення питання про участь Чехословаччини в Програмі відновлення Європи, Радянський Союз зобов'язався доставити до Чехословаччини 200 000 тонн пшениці та 200 000 тонн фуражу в 1948 році. У листопаді Тейт Готвальд особисто звернувся до Сталіна з проханням 150 000 тонн пшениці в 1948 році понад обіцяну кількість. У відповідь від 29 листопада Сталін пообіцяв збільшити радянські поставки пшениці до 400 тис. тонн, з яких 50 тис. тонн буде поставлено до кінця 1947 р. Поставки всіх 400 тис. т пшениці та 200 тис. т фуражів повинні були бути завершені до квітня 1948 р. Телеграма Готвальда від оцінка, про яку тут йдеться, датована 2 грудня

11 грудня в Москві після кількомісячних переговорів Чехословаччина і Радянський Союз уклали договір про торгівлю і мореплавство, торгівлю і платіжну угоду на період 1948-1952 років, угоду про короткостроковий кредит для Чехословаччини і угоду про науково-технічне співробітництво.⁶²

Завдяки передовій промисловій структурі та експортно-орієнтованій економіці відновлення чехословацької економіки – особливо її промислового виробництва – прогресувало швидше, ніж після Першої світової війни, і навіть

⁶¹ I Evolution of the Economic System and of the Economy URL:
<https://www.elibrary.imf.org/display/book/9781557751690/ch001.xml> (дата звернення: 15.03.2025)

⁶² I Evolution of the Economic System and of the Economy URL:
<https://www.elibrary.imf.org/display/book/9781557751690/ch001.xml> (дата звернення: 15.03.2025)

швидше, ніж у деяких порівнянних західноєвропейських країнах, таких як Франція та Бельгія. До кінця 1946 року виробництво досягло приблизно 80% довоєнного рівня, незважаючи на одночасне виселення німецької частини населення. Також зріс експорт. З усуненням Німеччини як конкурента Чехословаччина відігравала важливу роль як експортер товарів для надзвичайно знедоленого східноєвропейського ринку, який поглинав 6,5 відсотка в 1946 році та 14 відсотків у 1947 році – відповідні показники для Радянського Союзу становили 13,5 відсотка та 5 відсотків. Ще більш важливим для чехословацької економіки був товарний експорт на світовий ринок, головним чином до Західної Європи, який поглинув 81,5 і 81 відсоток загального експорту в 1946 і 1947 роках відповідно 9. У той час зовнішня торгівля Чехословаччини з Радянським Союзом падала, а експорт до Швейцарії, Голландії, Швеції, Великобританії та Бельгії зростав.⁶³

Згідно тогочасної думки, Чехословаччина в перші повоєнні роки була «острівцем економічної стабільності», але серйозні проблеми почали виникати в сільськогосподарському виробництві і, насамперед, у процесі фінансової реконструкції. Вони зростали майже прямо пропорційно зростанню міжнародної напруженості між Сходом і Заходом.

2.5. Військова та безпекова співпраця

Урядова угода між Чехословаччиною та СРСР від 14 квітня 1945 року стосувалась постачання радянської зброї та техніки чехословацькій армії, згідно з якою Радянський Союз зобов'язувався «поставити Чехословаччині без компенсації зброю та інші військово-технічні матеріали, необхідні для чотирьох чехословацьких гвардійських дивізій... а також для посилення та адміністративних частин», а також поставити озброєння ще шести дивізіям. кінець 1945 р. До середини червня 1945 р. чехословацька армія одержала майже 22 тис. гвинтівок і карабінів, понад 7 тис. кулеметів, понад 2 тис. легких і понад 600 важких кулеметів, понад 400 гармат і понад 700 мінометів різних

⁶³ For and against the Marshall plan in Czechoslovakia URL: <https://books.openedition.org/igpde/14607> (дата звернення: 15.03.2025)

калібрів. Поставки також включали з'єднувальні, інженерні та інші матеріали, а також боєприпаси.⁶⁴

Конвенцію про взаємні поставки до кінця 1945 року між Чехословаччиною та Радянським Союзом підписав у Празі від імені чехословацького уряду міністр зовнішньої торгівлі Губерт Ріпка . Парафований у Москві 8 вересня 1945 р. від імені радянського уряду представником народного комісара зовнішньої торгівлі Олексієм Миколайовичем Крутіковим і від чехословацького уряду інж. Вілем Громадко , голова Центральної спілки промисловців, який перебував у Москві з 4 серпня до 15 вересня 1945 року як уповноважений Міністерства зовнішньої торгівлі в Празі. Зміст угоди був обговорений чехословацьким народом у Москві в червні. Міністр зовнішньої торгівлі Губерт Ріпка та нарком зовнішньої торгівлі СРСР Анастас Іванович Мікоян . Це передбачало збільшення поставок залізної руди , бензину та дизельного палива (імпортованого через Дунай), вугілля (яке Радянський Союз вилучив із власного польського видобутку з Нижньосілезького басейну Валбрух), а також сировини, такої як льон, бавовна, пакля тощо. В обмін на поставки Чехословаччина надала СРСР капітальні товари, обладнання для заводів, верстати, електротехнічна продукція, прокат тощо⁶⁵

Чехословацька військова доктрина розвивалася під радянським впливом, і в термінології також вживалися поняття "воєнної доктрини", "доктрини армії", "державної оборонної доктрини" чи "доктрини збройних сил"¹. У 1945–1948 роках у чехословацькій армії впроваджувалися переклади радянських військових статутів, у військових школах працювала певна кількість радянських військових фахівців, і, подібно до періоду після Першої світової війни, обговорювалися питання уніфікації військового озброєння .

⁶⁴ Чехословацька військова доктрина URL:

https://onu.edu.ua/pub/bank/userfiles/files/fmvps/navchalni_materialy/atestaciya/291/atesatsiinyi-ispyt.pdf (дата звернення: 20.03.2025)

⁶⁵ Kaplan K. *Cenzura 1945-1953 // O censure v Ceskoslovensku v letech 1945-1956. USD. AC CR. Sv. 22 Praha, 1994. 336 s.*

Дещо несподівано вплив радянської військової доктрини почав зменшуватися в міру того, як минала Друга світова війна. Головнокомандувач чехословацьких збройних сил доктор Едвард Бенеш на початку червня 1945 року під час своєї першої військової наради навіть стверджував, що практика Першої республіки, пов'язана з діяльністю французької військової місії в Чехословаччині, себе не виправдала. Цю заяву можна інтерпретувати так, що не слід механічно переймати чужі підходи, а потрібно будувати чехословацьку армію відповідно до власних умов і потреб.

У перші три повоєнні роки до формування чехословацької військової доктрини долучилася й відновлена Вища військова школа. У 1945–1948 роках її очолював колишній командир чехословацької окремої бронетанкової бригади у Великій Британії — армійський генерал Алоїс Лішка (1895–1977). Проте формальної кодифікації доктринальних висновків ніколи не відбулося. В нових умовах більше уваги приділялося дослідженню політичної та соціальної природи війни, а також характеристиці цілей збройного конфлікту як активного інструменту продовження політики силовими методами.

Власне військово-теоретичне мислення, однак, не відзначалося ані особливою кваліфікованістю, ані оригінальністю. Це стосувалося, зокрема, спроб застосувати воєнний досвід до чехословацьких умов, які часто супроводжувалися не лише вихвалянням радянської військової доктрини й науки, а й іноді некритичним захопленням західною військовою справою, передусім англосаксонською (США, Велика Британія).⁶⁶

Вже зазначене посилення внутрішньополітичного тиску з боку Комуністичної партії Чехословаччини призвело до того, що армія почала відігравати важливішу роль у виселенні німецької меншини з Чехословаччини, заселенні прикордонних територій та розв'язанні економічних проблем, спричинених війною. Це послаблювало прагнення президента Бенеша та частини політично нейтральної генералітету створити

⁶⁶ Vývoj československého a českého strategického myšlení 1918-1999 URL: https://www.researchgate.net/publication/365824390_Vyvoj_ceskoslovenskeho_a_ceskeho_strategickeho_myšleni_1918-1999 (дата звернення: 20.03.2025)

боєздатні збройні сили для захисту визволеної республіки від можливої нової агресії.

У результаті відбувався невиразний процес побудови збройних сил, який завершився лише подіями лютого 1948 року. При цьому орієнтувалися на модель всеармійських з'єднань Першої республіки, враховувалися впливи як східних, так і західних армій, зокрема бойовий досвід використання танкових корпусів і бригад.

Головний штаб чехословацьких збройних сил на той час ще не перейшов до застосування радянської системи мобілізації, яка була маловідомою вищим офіцерам.

Як уже зазначалося, країни співпрацювали у сфері видобутку уранової руди. Важливість ядерного чинника пояснює "особливий" статус Чехословаччини у зовнішній політиці СРСР щодо країн Східної Європи, а також обережне ставлення радянської влади до бенешівської демократії та "опортуністичної" позиції Комуністичної партії Чехословаччини у перші повоєнні роки. Для досягнення стратегічної мети — зламати монополію США на ядерну зброю — Радянський Союз був готовий тимчасово поступитися деякими принципами, демонструючи "рівноправність" у відносинах із ЧСР. Щоб забезпечити доступ до чехословацьких уранових родовищ, уже в листопаді 1945 року радянське керівництво вивело свої війська з Чехословаччини, одночасно добившись виведення американських військ, що контролювали лінію Карлові Вари — Пльзень, у районі найбільших уранових покладів. Для збереження таємниці щодо уранових домовленостей і діяльності підприємств у місті Яхімов, СРСР змусив чехословацьку сторону відмовитися від парламентської ратифікації відповідних документів, обґрунтовуючи це міжурядовим характером угод.⁶⁷

Двостороння співпраця з видобутку урану в Чехословаччині тривала до 1989 року. Про існування радянсько-чехословацького ядерного

⁶⁷ Export of the Czechoslovak Uranium Ore to the Soviet Union in 1946-1959 URL: https://aop.vse.cz/artkey/aop-200707-0012_vyvoz-ceskoslovenskeho-uranu-do-sovetskeho-svazu-v-letech-1946-1959.php (дата звернення: 20.03.2025)

співробітництва, яке розпочалося ще у 1945 році, не могли не знати провідні російські фахівці з історії Чехії та Словаччини. Зацікавлення цією темою проявляють також історики Московського державного університету. Однак у російських історичних публікаціях повоєнне ядерне співробітництво між СРСР і ЧСР практично не висвітлюється. Це є характерною рисою сучасної російської історіографії — свідоме уникнення дискусій щодо "делікатних" питань, які могли б виставити радянську повоєнну політику в Чехословаччині та в Східній Європі загалом у негативному світлі. Особливо неприємним аспектом радянсько-чехословацького уранового проекту є той факт, що після приходу до влади КПЧ у шахтах Яхімова уранову руду видобували політичні в'язні, більшість із яких загинула. Спеціальний табір для них був організований за радянським зразком.⁶⁸

Співпраця СРСР і Чехословаччини у сфері видобутку урану мала стратегічне значення для радянської зовнішньої політики у Східній Європі та сприяла розвитку радянської ядерної програми. Задля доступу до уранових ресурсів радянське керівництво йшло на тимчасові поступки у відносинах із ЧСР, демонструючи формальну "рівноправність". Однак за фасадом партнерства приховувалися репресивні методи: уран видобували політичні в'язні у спеціально створених таборах. У сучасній російській історіографії ця проблема замовчується, що свідчить про небажання критично осмислювати складні та суперечливі сторінки повоєнної політики СРСР.

⁶⁸ Tomek P. Československý uran 1945-1989. Praha, Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu PČR 1999, s. 5.

РОЗДІЛ 3. РОЛЬ СРСР У ПОЛІТИЧНИХ ПОДІЯХ 1948 РОКУ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ

3.1. Вплив плану Маршалла на відносини між СРСР та Чехословаччиною

Навесні 1947 року Чехословаччина постала перед важливим рішенням. Вона ставила собі питання, чи прийняти, чи відхилити план великої економічної допомоги Європі — План Маршалла. Проект цього великого плану представив американський міністр закордонних справ Джордж К. Маршалл на Гарвардському університеті в червні 1947 року. Цей проект не мав стати інструментом пропаганди Сполучених Штатів, а мав слугувати програмою для ліквідації бідності, хаосу та голоду. Повідомлення про цей план було прийнято з великим захопленням, як за кордоном, так і в Чехословаччині. Очікувалося, що завдяки цьому плану зменшиться напруження між Сходом і Заходом. Важливо також, що Клемент Готвальд привітав цей план і серйозно обмірковував, що він може допомогти відновити економіку країни. Цього разу він надавав перевагу практичному аспекту, а не ідеології.⁶⁹

СРСР оцінив цей план як спрямований на капіталістичне уярмлення Європи Америкою і змусив східноєвропейські країни відмовитися від участі в реалізації плану Маршалла. У цих країнах був прискорений процес переходу влади до рук комуністів. 1948 р. цей процес загалом завершився. Для координації діяльності компартій Східної Європи у вересні 1947 р. було створено Інформаційне бюро (Комінформ). Радянське керівництво проголосило про розкол світу на дві непримиримі системи.⁷⁰

Перше обговорення чехословацьким урядом цього економічного допоміжного плану відбулося 24 червня 1947 року. Уряд створив комісію, яку

⁶⁹ The Marshall Plan and Czechoslovak Democracy: Elements of Interdependancy https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-1-349-62748-6_5?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 28.03.2025)

⁷⁰ 1945-1948: Socialistická třetí republika URL: <https://medium.seznam.cz/clanek/pavel-kmoch-1945-1948-socialisticka-treti-republika-128424> (дата звернення: 28.03.2025)

очолив вже колишній прем'єр Зденек Фірлінгер. Метою комісії було стежити за розвитком в країнах, де вже застосовувалася ця допомога, спостерігати за розвитком чехословацької промисловості та формувати позицію уряду щодо всіх питань, пов'язаних з Планом Маршалла. 1 липня Ян Масарик висловився для американської преси, що Чехословаччина готова вести переговори про умови прийняття допомоги.

Однак між тим виникла несподівана ускладнення в позиції чехословацької зовнішньої політики та також у питанні прийняття Плану Маршалла. Радянський Союз виступив і повністю дистанціювався від Плану Маршалла. 3 липня було надіслано запрошення двадцяти двом європейським державам, які повинні були взяти участь у переговорах щодо економічної допомоги за Планом Маршалла. Чехословаччина на цю конференцію, що відбулася в Парижі, направила чехословацького посла в Парижі Йіндїха Носка.⁷¹

План Молотова був системою, створеною Радянським Союзом у 1947 році для надання допомоги для відновлення країн Східної Європи, які були політично та економічно пов'язані з Радянським Союзом. У Радянському Союзі його спочатку називали «Братським планом», і його можна розглядати як радянську версію плану Маршалла, до якого з політичних причин країни Східної Європи не змогли б приєднатися, не вийшовши з радянської сфери впливу. Радянський міністр закордонних справ В'ячеслав Молотов відхилив план Маршалла (1947), запропонувавши замість нього план Молотова — фінансоване Радянським Союзом економічне угруповання, яке з часом було розширено до РЕВ.

План Молотова символізував відмову Радянського Союзу прийняти допомогу від Плану Маршалла або дозволити будь-якій із їхніх держав-сателітів зробити це через їхню віру в те, що План Маршалла був спробою послабити інтерес Радянського Союзу до їхніх держав-сателітів через

⁷¹ Kaplan K. Cenzura 1945-1953 // O censure v Československu v letech 1945-1956. USD. AC CR. Sv. 22 Praha, 1994. 336 s.

нав'язані умови та шляхом економічної залежності країн-бенефіціарів від Сполучених Штатів (офіційно однією з цілей Плану Маршалла було запобігання поширенню комунізму). План являв собою систему двосторонніх торговельних угод, які також заснували РЕВ для створення економічного союзу соціалістичних країн. Ця допомога дозволила європейським країнам припинити покладатися на американську допомогу і, отже, дозволила державам, які брали участь у Плані Молотова, реорганізувати свою торгівлю з Радянським Союзом. План був певною мірою суперечливим, тому що Радянський Союз надавав допомогу країнам Східного блоку, водночас вони вимагали, щоб країни, які були членами держав Осі (багато з них самі країни Східного блоку або країни-попередники країни Східного блоку) виплачували репарації Радянському Союзу.⁷²

Прямих доказів радянського втручання не було. Навіть діяльність радянського посла Зоріна, який прибув до Праги літаком 19 лютого, не можна віднести до прямого втручання. Ті його розмови, про які посольство має похвальні звіти: були розпочаті обговоренням ситуації із зерном. В одному випадку відомо, що він уникав обговорення політики принаймні до тих пір, поки не залишив кабінет міністра Кабміну, до якого він приходив. У деяких випадках він обговорював політику з службовцями, які були комуністами. Єдиними ознаками певної підготовки, яка, можливо, мала радянську допомогу, є те, що комуністичні «Комітети дій» з'явилися дуже раптово вранці 23 лютого і що приблизно в той самий день на спеціальній демонстрації профспілкова міліція з'явилася на площах з новими рушницями. Давно було відомо, що групи профспілок мали схованки зброї на різних фабриках, які починалися з революції 1945 року, більшість зброї походить з підпільних джерел під час війни. Однак присутність новеньких рушниць з блискучими нелакованими прикладами здивувала більшість. Комітети дій,

⁷² Record of I.V. Stalin's Conversation with the Czechoslovak Government Delegation on the Issue of Their Position Regarding the Marshall Plan and the Prospects for Economic Cooperation with the USSR URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/record-iv-stalins-conversation-czechoslovak-government-delegation-issue-their-position> (дата звернення: 28.03.2025)

очевидно, були добре організовані комуністами. По суті, це добре відома чеська інституція, яка існує з часів війни, національні комітети, які мають великий вплив на місцевому рівні, існуючи з травня 1945 року, також походять від підпільного руху під час війни. Комітети дій були просто новою назвою для старого явища, до якого чехи добре звикли, але цілком можливо, що їх безпосередньо заохочувала радянська підтримка.

У сучасних дослідженнях існують два погляди на суперечливу поведінку владних кіл ЧСР в 1947 р. щодо участі країни в “плані Маршалла”. Перший - “об’єктивістський”: керівництво СРСР передавало до Праги такі суперечливі інструкції щодо Паризьких переговорів, в яких уряд ЧСР не зумів зорієнтуватися і тому спочатку погодився на участь ЧСР в Паризькій конференції, а потім - відкликав цю згоду. Другий - “реабілітаційний”: уряд і президент ЧСР спеціально зробили саме так, щоб показати Заходу чехословацьке бажання взяти участь в загальноєвропейській програмі господарської реконструкції, і, разом з тим, знаючи наперед негативну реакцію Москви, проілюструвати як СРСР намагається диктувати суверенній країні зовнішньополітичну лінію. Загалом, є чимало аргументів щодо правильності кожної з цих двох версій.

Економіка Чехословцької Республіки в післявоєнний період була в катастрофічному стані, що змусило навіть комуністів погодитися на приєднання ЧСР до «плану Маршала» та прийняття економічної допомоги від США. Однак таке рішення викликало різку реакцію з боку Й. Сталіна. Радянський лідер вважав участь ЧСР у «плані Маршала» актом, спрямованим проти СРСР. У відповідь на це прем'єр-міністр Чехословаччини та урядова делегація були викликані до Москви. Сталін висунув ультиматум, і чехословацькі політики не знайшли нікого, хто б виступив проти волі радянського лідера. Президент Е. Бенеш змушений був рекомендувати відкликати чехословацьких представників із конференції в Парижі, де обговорювалися умови надання допомоги США.

У результаті Чехословаччина потрапила під сильний вплив СРСР, ставши фактичним сателітом Радянського Союзу. Міністр закордонних справ Я. Масарик, повертаючись з Москви, сумно зауважив, що він поїхав міністром, а повернувся прислужником Сталіна. Водночас, Комуністична партія Чехословаччини (КПЧ) зрозуміла, що це був момент, коли потрібно захопити повну владу.⁷³

Ініціативою КПЧ був прийнятий «Закон про охорону республіки», що фактично зосередив всю владу в руках комуністів, оскільки за цим законом демократичні сили не могли контролювати ключові органи держави, такі як поліція, армія та розвідка. КПЧ почала активну кампанію з дискредитації некомуністичних політичних діячів, зокрема через фальшиві документи та агентів. Апробація цієї стратегії відбулася в Словаччині, де було зруйновано позиції Демократичної партії, а її представників вигнано з уряду.

Надалі ЦК КПЧ розробив таємний план для зміцнення позицій партії, який отримав назву «План розвитку осіннього наступу партії», підписаний 25 серпня 1947 року. До кінця 1947 року КПЧ фактично контролювала всі важливі посади в уряді, і залишалися лише деталі для завершення політичного перевороту.⁷⁴

Після відмови від Плану Маршалла переговори між Радянським Союзом і Чехословаччиною тривали до кінця 1947 року в контексті економічних питань. Результатом стало пропозиція торгової угоди між цими державами. Під час переговорів Клемент Готвальд надіслав листа Йосипу Сталіну, в якому просив збільшити постачання зерна. Він реагував на стан чехословацького сільського господарства, яке зазнало найбільшої посухи за останні кілька років.⁷⁵

⁷³ Prentzas, G. The Marshall Plan and Czechoslovakia. // The Cold War and Eastern Europe. Cambridge University Press, 2011. pp. 19–21.

⁷⁴ Вовканич І.І. Зміна зовнішньополітичної орієнтації Чехословаччини в 1945-1948 рр. Науковий вісник УжДУ. 1999. №4.с.145-152

⁷⁵ Kaplan, K. (1990). Pravda o Československu 1945–1948 (Praha: Panorama). URL: <https://www.databazeknih.cz/knihy/pravda-o-ceskoslovensku-1945-1948-44259> (дата звернення: 04.04.2025)

На початку грудня обговорювалася угода про торгівлю та судноплавство. Однак підписанню перешкоджали, як завжди, неправильна термінологія та відсутність характеристики положення про найвищі переваги. Заступник голови уряду Петро Зенкл обґрунтовано побоювався, що Радянський Союз може за допомогою цього положення контролювати економіку країни. Це питання постійно обговорювалося на засіданнях чехословацького уряду 9 і 10 грудня. 11 грудня угода була підписана без жодних змін, і того ж дня була підписана угода про торгівлю та судноплавство разом з угодою про науково-технічне співробітництво.

Нами було проаналізоване Дослідження, опубліковане в журналі *Europe-Asia Studies*, що аналізує громадську думку в Чехословаччині напередодні комуністичного перевороту 1948 року. Опитування було проведено Інститутом громадської думки Чехословаччини (Ústav pro výzkum veřejného mínění) у січні 1948 року. Дані були зібрані шляхом анкетування репрезентативної вибірки населення. Результати опитування були засекречені та оприлюднені лише в 1968 році, під час періоду лібералізації, відомого як Празька весна.⁷⁶

Опитування показало, що підтримка КПЧ знизилася до 25% порівняно з 38% на виборах 1946 року. Це свідчить про суттєве падіння популярності партії за два роки. Серед основних причин були економічні труднощі, спричинені відмовою від участі в Плані Маршалла за наполяганням СРСР, а також невдоволення серед фермерів щодо колективізації та серед робітників через вимоги підвищення продуктивності без відповідного збільшення заробітної плати.

Хоча СРСР залишався важливим союзником, опитування виявило зростаюче занепокоєння щодо надмірного впливу Москви на внутрішню політику Чехословаччини.

⁷⁶ New Research on February 1948 in Czechoslovakia. Martin Myant. URL: https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09668130802434315?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 04.04.2025)

3.2. Роль СРСР у державному перевороті лютого 1948 р. Політичні, соціальні та економічні наслідки Лютневого перевороту для Чехословаччини

Як було показано вище, що до лютого 1948 року КПЧ втратила значну частину своєї підтримки серед населення. Це ставило під сумнів її здатність перемогти на вільних виборах. Таким чином, комуністичний переворот у лютому 1948 року можна розглядати як реакцію на зниження популярності партії та спробу утримати владу за допомогою недемократичних засобів. Хронологію подій лютого 1948 р. в ЧСР досить докладно представлено в історіографії. Оцінки останніх десятиліть докорінно відрізняються від тих, що давалися їм в добу тоталітаризму. Формулювання «Переможний Лютий», «перемога комуністів над реакцією», «кульмінаційний пункт національнодемократичної революції», «завершення революційної боротьби робітничого класу за остаточне прийняття соціалістичного шляху» зміни лися на «кому - ніс тичний переворот», «державний переворот», «урядовий переворот», «комуніс тичний путч», «путч з метою захоплення влади», «ліворадикальний анти конституційний путч»⁷⁷

Словаччина стала головною мішенню для нападів Комуністичної партії, оскільки прихильники жорсткої лінії намагалися переконати громадян, що Словацька демократична партія та гвардія Глінки часів нацизму пов'язані між собою. Комуністи стверджували, що під час нацистського режиму прихильники незалежної Словаччини змовилися проти нації. Посилаючись на державну зраду, комуністи заарештували 380 словаків, переважно членів Демократичної партії. Поліція, охоплена комуністами, заявила, що вони виявили схему шпигунства, здійснену американськими військовими аташе в Празі. Міністерство внутрішніх справ поставило під пильний нагляд некомуністичних політиків. Демократичних діячів заарештовували без видимих причин. Міністр внутрішніх справ Вацлав Носек звільнив вісьмох

⁷⁷ Мельничук О.А., Долинна А.С. Новітня історія країн Центральної та Східної Європи (1914-1991рр.). Навчально-методичний посібник для студентів 3 курсу факультету історії і міжнародних відносин. Вінниця, 2024. 136 с

некомуністичних командирів поліції та замінив їх комуністами. Міністрам-демократам набридло зловживання комуністів поліцією та силами безпеки. Вони вимагали, щоб некомуністичні командири були відновлені на посадах і щоб партія припинила свої політичні нападки.⁷⁸

Потім настав ключовий момент. Міністр внутрішніх справ Носек і прем'єр-міністр Готвальд відмовилися піддатися вимогам. Профспілки висловлювали свою підтримку Комуністичній партії, а комуністи створювали збройні «комітети дій» на промислових підприємствах, фермах і в селах. Народне ополчення, що складається з 7000 членів, було сформоване 20 лютого.

20 лютого 1948 р. на знак протесту проти дій комуністів 12 міністрів (з 26 в уряді) за домовленістю з президентом Е. Бенешем подати у відставку, залишившись при цьому у меншості, оскільки навіть не намагались перетягти на свою сторону соціал-демократів і безпартійного міністра закордонних справ Я. Масарика. Вони вважали, що згідно з правилами парламентської демократії, прем'єр-міністр К. Готвальд буде просити їх взяти свої заяви назад і залишитись в уряді, вони ж будуть ставити свої умови і заставлять таким чином комуністів відмовитись від своїх провокацій. Лідери некомуністичних партій роз'їхались на відпочинок. Це було помилкою. Такі їхні розрахунки годилися до ліберального ХІХ ст., а не для протистояння з комуністами, які в боротьбі за владу ніколи не визнавали ніяких цивілізованих правил. Ось чому К. Готвальд на засіданні ЦК КПЧ заявив: «Молімося, щоб ці дурні не передумали і не взяли свої заяви назад! А тепер до праці!». Комуністи і не думали вести переговори.⁷⁹

Процес переходу влади в Чехословаччині в кінці 1947 – на початку 1948 року був складним і динамічним. Міністри, що належали до некомуністичних

⁷⁸ Постоловський Р. М., Пугач Є. П., Страшнюк С. Ю. Встановлення тоталітарних режимів у країнах Центральної та Південно-Східної Європи в 1944 – 1953 рр. Хрестоматія для студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів / Руслан Постоловський, Страшнюк Харків: Бізнес-інформ, 2000. 472 с

⁷⁹ Formánková P., Koura P. Nadame trest smrti. Propagandistská kampan provázající proces s Miladou Horákovou a spol./Pavlna Formanková, Petr Koura Pr.: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR. 2008, 82 s.

партій, подали у відставку, що дозволило прем'єр-міністру сформувати новий уряд без необхідності відставки всього урядового складу. Це рішення було спричинене тим, що некомуністичні міністри більше не складали парламентської більшості. Тому прем'єр, маючи підтримку комуністів, почав доповнювати уряд новими кандидатами, серед яких були кар'єристи та навіть люди, яких раніше висунула сама КПЧ.

Комуністична партія, у свою чергу, використала ситуацію для посилення свого впливу. Вони організували так звані «комітети дій», що швидко охопили всю країну і почали перебирати владу на всіх рівнях, від сільських управ до центральних міністерств. Некомуністичні урядовці були оголошені «саботажниками», а іноді навіть арештовувались і відправлялись до в'язниць. Тому процес «передачі влади» відбувався за допомогою залякування, насильства та маніпуляцій.

Одним із факторів, що сприяв успіху КПЧ, стала позиція міністра оборони Л. Свободи. Він особисто запевнив ЦК КПЧ, що армія не стане на захист некомуністичних урядовців і не буде виступати проти народу. Армія була, на його думку, на боці КПЧ, а офіцери, за його словами, не були готові діяти проти «народної революції». Така позиція дозволила комуністам не тільки забезпечити безперешкодне поширення свого впливу, але й утримати армію в пасивному стані.

Комуністична агітація знайшла підтримку серед населення через економічну кризу, що охопила країну. Неврожай, погіршена продовольча ситуація, націоналізація підприємств, неефективне управління ними, а також процвітання «чорного ринку» сприяли тому, що люди були готові підтримати політичні зміни, аби покращити своє становище.

Криза досягла піку, коли президент Е. Бенеш, через погіршення здоров'я, не зміг утримати ситуацію під контролем. Відповідно, комуністи використали хворобу президента та організували акції протесту, такі як загальний страйк і демонстрації, що продемонстрували готовність народу підтримати їх. У

результаті КПЧ змогла не тільки зміцнити своє панування в країні, але й офіційно захопити всю політичну владу.

1 лютого 1948 року десятки тисяч робітників і студентів хлинули на Староміську площу Праги. До вечора по всій Чехословаччині почали формуватися народні ополчення та революційні «комітети дії», а профспілки направили делегацію до президента Едварда Бенеша з вимогою поважати волю народу та призначити новий, повністю соціалістичний уряд.

Через два дні приблизно 2,5 мільйона робітників оголосили страйк (загальна кількість населення складає близько 11 мільйонів), а комітети дій зайняли офіси по всій країні.⁸⁰

5 лютого, коли понад 100 000 демонстрантів зібралися на Вацлавській площі, щоб закликати до прискорення революції, близько 5 000-10 000 студентів пройшли маршем до Празького Граду на знак протесту проти дій комуністів. У той час як міністр оборони Людвік Свобода оголосив, що армія не буде втручатися в придушення прокомуністичних протестів, поліція напала та заарештувала критиків комуністів.

⁸⁰ Історія країн Центральної та Південно-Східної Європи 1943–1993 рр. / В.І. Яровий, С.М. Антонюк, Л.Д. Васильєва. Київ : Хрещатик, 1993. 269 с.

Демонстрація в Празі, Вацлавська площа, 28 лютого 1948 р⁸¹

Ранкові газети, більшість із яких тепер у руках прокомуністичних комітетів дій, надрукували декларацію підтримки комуністів, підписану 153 провідними інтелектуалами. Лідери комуністів спілкувалися з президентом, нібито нагадуючи йому, що вони користуються підтримкою не тільки мас, інтелігенції, міліції та військових, а й Червоної армії, яка стояла на кордонах країни.

25 лютого 1948 року Бенеш, побоюючись громадянської війни та радянської інтервенції, капітулював. Він прийняв відставку міністрів-некомуністів і призначив новий уряд відповідно до вимог KSČ. Готтвальд залишився прем'єр-міністром нового уряду, що складався з 25 членів — 13 комуністів і 12 некомуністів (дев'ять членів від некомуністичних партій і три незалежні). А лідер комуністів Клемент Готтвальд повернувся на Вацлавську площу, щоб оголосити про перемогу радісному натовпу.

Мілан Кундера у своєму романі «*Життя деінде*» 1969 року описує захоплення влади Комуністичною партією Чехословаччини в 1948 році як момент масової ейфорії. Першу річницю того, що отримало назву «переможного лютого», відзначили зі справжнім радістю. Але репресії вже почалися, і лише прекрасні ідеали революції дозволили декому (як герою поета роману) не помітити її дедалі потворнішої реальності. Сам Кундера, у минулому поет-соцреаліст, присвятить решту свого життя цинічній прозі.⁸²

Тим не менш, багато людей мали досить прозаїчні причини підтримувати новий порядок, навіть коли його більш високі заклики застаріли. Перерозподіл багатства приніс очевидні переваги багатьом, а швидка індустріалізація вивела бідніші частини країни з жахливої бідності. Але це поліпшення матеріального забезпечення не прийшло разом із зростанням

⁸¹ Czechoslovakia 1948. URL: <https://jacobin.com/2018/03/czechoslovakia-1948-communist-party-repression> (дата звернення: 04.04.2025)

⁸² Life Is Elsewhere URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Life_Is_Elsewhere?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 10.04.2025)

народної влади. Профспілки, фабричні ради, комітети дій і міліція були взяті під контроль Комуністичної партії, а сама партія контролювалася її лідерами — і лідерами її лідерів у Москві — а не її членами.⁸³

Насправді в новому уряді переважали комуністи та промосковські соціал-демократи. Лідер соціал-демократів Фірлінгер деякий час був прихильником тісніших зв'язків з комуністами; як згадувалося вище, під час суперечки він відкрито став на бік комуністів. Члени Народної партії, Чеської національно-соціальної партії та Словацької демократичної партії все ще фігурували, тому уряд все ще номінально був коаліційним. Однак це вже не була коаліція в реальному розумінні цього терміну. Інші партії були захоплені симпатиками комуністів, і міністри, які використовували ці ярлики, були попутниками, обраними комуністами. Єдиним старшим міністром, який не був ані комуністом, ані попутником, був міністр закордонних справ Ян Масарик, якого, однак, знайшли мертвим через два тижні за вікном третього поверху. Деякі друзі та шанувальники вважали, що Масарик покінчив життя самогубством через відчай. Однак на Заході існувала давня підозра, що його справді кинули на смерть, яка зберігається й донині, оскільки розслідування було закрито у 2021 році та визнало можливим вбивство, нещасний випадок або самогубство.

Падіння демократії в Чехословаччині в лютому 1948 року стало наслідком багатьох факторів, зокрема результатів Другої світової війни, геополітичних змін в Європі та внутрішніх політичних процесів у самій Чехословаччині. На перший погляд, процес переходу влади виглядав як парламентський, конституційний, але насправді це був добре спланований і реалізований комуністичний заколот, до якого підготовка тривала кілька років.

КПЧ прагнула взяти владу і використовувала всі можливості для цього. Комуністи спростовували твердження про заколот, заявляючи, що зміна влади

⁸³ Зінько Ю. А., Калитко С. Л., Кравчук О. М., Поп І. І. Нариси історії Чехії. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. – 464 с.

була легітимною і відбулася згідно з чинною конституцією та парламентським порядком. Однак це твердження ігнорувало реальність: після 1945 року в Чехословаччині не було повноцінного функціонування парламентської та правової системи, а країна фактично знаходилась під контролем КПЧ і її союзників.

Глобальним чинником, що призвів до цього повороту в історії Чехословаччини, була геополітична ситуація після Другої світової війни. Поки Й. Сталін мав надію на тривале використання послабленої після війни Європи, чехословацька демократія ще мала шанси на розвиток. Проте з прийняттям «Плану Маршала» США, який передбачав економічну допомогу для відновлення західноєвропейських країн, Сталін відчув загрозу для свого впливу в Центральній та Східній Європі. Це стало сигналом для радянського керівництва, що необхідно швидко взяти під контроль країни цього регіону, включаючи Чехословаччину.

Проте найскладнішим питанням є те, чому так легко падіння демократії було сприйнято масами в Чехословаччині. Однією з причин була недостатня підтримка ліберальних партій у народі, які асоціювались з економічною кризою 1929–1933 рр. і з капітуляцією Чехословаччини в Мюнхені в 1938 році. Ліберали не змогли побудувати сильну довіру серед населення, і в умовах економічних труднощів багато хто став схилитися до підтримки комуністів.

КПЧ вміло використовувала популізм і демагогію, зокрема через активну пропаганду і обіцянки поліпшити умови життя. Крім того, демократичні партії в Чехословаччині фактично відмовились від своєї правової системи та відкинули конституційність, погоджуючись на модель «соціалізуючої демократії», яка передбачала створення неконституційного органу — Національного фронту, що зрештою стало інструментом для захоплення абсолютної влади комуністами.

Таким чином, падіння демократії у Чехословаччині в 1948 році стало наслідком не лише зовнішньої політики СРСР, але й внутрішніх слабкостей

демократичних сил, які не змогли вистояти перед політичними маніпуляціями комуністів.⁸⁴

Сучасні дослідники вважають, що кожна із політичних партій, яка брала участь у тодішньому протистоянні, переслідувала свої цілі, намагаючися зміцнити власні позиції. Комуністи прагнули ізолювати, за їх термінологією, «реакцію», відсторонити її від участі у владі. Їхні партнери по коаліції розраховували, викликавши урядову кризу, послабити суперника і сформувати новий уряд, в якому комуністи не мали б уже такого впливу⁵. На Заході чехословацькі лютневі події 1948 р. із самого початку характеризувались як «комуністичний переворот», «путч», здійснений «з офіційною участю представників СРСР і в результаті погрози прямого військового втручання Радянського Союзу».⁸⁵

Наслідки перевороту були показовими. Лише через кілька днів міністр закордонних справ-демократ Ян Масарик, син першого президента Чехословаччини Томаша Г. Масарика, помер загадковою смертю. Він або впав, або його зіштовхнули з балкону Чернінського палацу, і його знайшли на тротуарі під його офісом. Зроблена за зразком Конституції СРСР стала законом, і Бенеш відмовився її підписати. Жодної опозиції до Комуністичної партії не допускалося.⁸⁶

Парламентські вибори відбулися в Чехословаччині 30 травня 1948 року. Це були перші вибори за комуністичного правління; Комуністична партія Чехословаччини (KSČ) захопила повну владу чотири місяці. Виборцям був представлений єдиний список від Національного фронту, післявоєнної коаліції, яка була перетворена на патріотичну організацію, де домінували комуністи. Виборці могли лише відхилити список, вимагаючи порожній бюлетень. Фронт офіційно отримав 89,2 відсотка голосів, а комуністи та їхні

⁸⁴ Czechoslovakia 1948. URL: <https://jacobin.com/2018/03/czechoslovakia-1948-communist-party-repression> (дата звернення: 04.04.2025)

⁸⁵ Мотрук С. Політичні кризи в Чехословаччині другої половини XX ст.: погляд із сьогодення. Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: міжвід. зб. наук. пр. 2010. Вип. 19. С. 71-86.

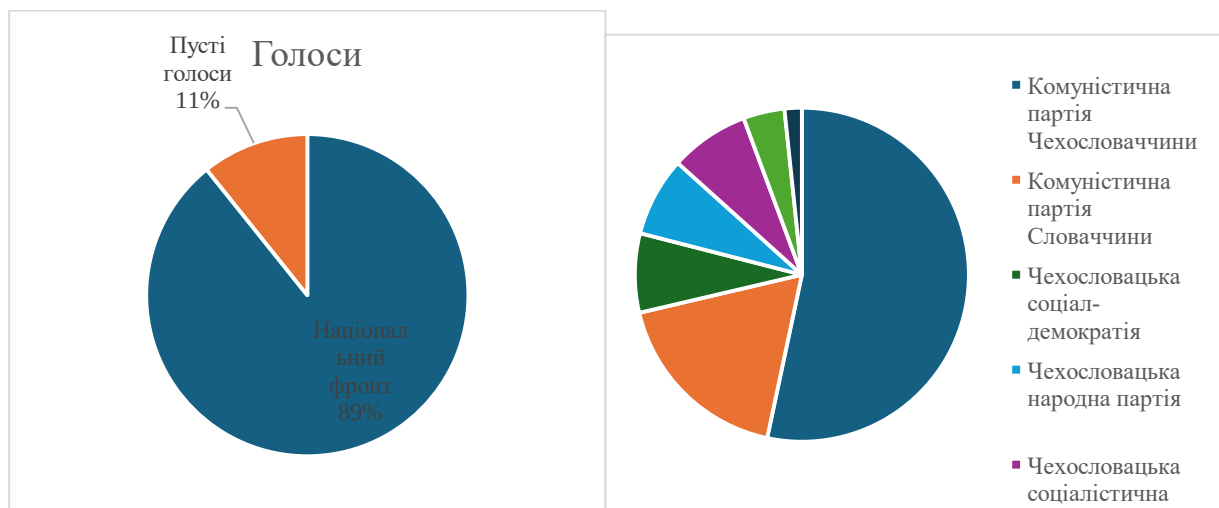
⁸⁶ By Tracy A. Burns. The Communist Coup in Czechoslovakia URL:<https://www.private-prague-guide.com/article/the-communist-coup-in-czechoslovakia/> (дата звернення: 20.04.2025)

словацьке відділення отримали 214 із 300 місць (160 для головної партії та 54 для словацького відділення), що було достатньо для більшості. Їхня більшість зросла ще більше, коли соціал-демократи об'єдналися з комуністами пізніше того ж року.

Несоціалістичним членам Фронту було дозволено існувати, щоб підтримувати видимість плюралізму. Однак, оскільки жодна партія не могла брати участь у політичному процесі без схвалення KSČ, комуністичний контроль тепер був повним. Представництво розподілялося відповідно до встановленого відсотка. Протягом наступних чотирьох десятиліть виборці мали можливість схвалити або відхилити лише один список від Національного фронту.

Бенеш подав у відставку через три дні після виборів, і Готтвальд перебрав на себе більшість президентських обов'язків до свого офіційного обрання президентом через 12 днів.

89,2 відсотка, отримані Фронтом, були б найменшою часткою голосів, на яку він претендував би протягом 41 року комуністичного правління в Чехословаччині. На наступних виборах Фронт претендував на перемогу, набравши 97 відсотків або більше голосів.

Результати виборів у 1948⁸⁷

⁸⁷ Czechoslovak parliamentary election

URL:https://en.wikipedia.org/wiki/1948_Czechoslovak_parliamentary_election?utm_source=chatgpt.com
(дата звернення: 20.04.2025)

Процес встановлення тоталітарного режиму в Чехословаччині супроводжувався масштабними репресіями, що стали надзвичайно болючими й незрозумілими для громадськості. Особливо обурювало суспільство те, що жертвами репресій ставали очевидно невинні люди, обрані владою за задалегідь підготовленими фальшивими звинуваченнями. Кампанії переслідувань охопили широкі верстви населення: представників інтелігенції, молодь, військових, духовенство та політичну еліту, включно з високопосадовцями самої Комуністичної партії Чехословаччини (КПЧ).

Незважаючи на те, що після подій лютого 1948 року КПЧ зосередила в своїх руках усю владу в країні, критика з боку Москви на її адресу не припинилася. Особливо це проявлялося через партійні та дипломатичні канали. Найбільш концентровано зауваження були викладені в документі «Про деякі помилки Комуністичної партії Чехословаччини», підготовленому у квітні 1948 року Відділом зовнішньої політики ЦК ВКП(б). У цьому документі з позицій «марксистсько-ленінської теорії» докладно аналізувалися допущені КПЧ помилки та надавалися конкретні рекомендації щодо їх виправлення⁸⁸

Керівництво КПЧ намагалося продемонструвати лояльність до радянських «порадників», оголосивши курс на «самокритику» та популяризацію досвіду ВКП(б) в усіх сферах державного життя. Це підтверджують численні архівні документи, такі як записи зустрічей радянського посла в ЧСР М.А. Сіліна з чехословацькими керівниками або переговори радянських дипломатів із новопризначеним чехословацьким послом у Москві Б. Лаштьовічкою. Лаштьовічка прямо звернувся з проханням надати допомогу Чехословаччині в побудові соціалізму за зразком СРСР. 24 червня 1948 року радянський дипломат Вишинський порадив

⁸⁸ Яровий В. Новітня історія країн Східної Європи. 40-ві – 90-ті роки XX ст. Київ : Либідь, 1997. 269 с.

чехословацькому послу підготувати конкретні пропозиції для передачі їх радянському МЗС і запевнив у підтримці.

Відтак Москва і Прага фактично синхронізували свої дії: Кремль виступав наставником, а ЧСР — слухняним учнем, готовим слідувати сталінському курсу. Саме в цей період було надано потужний імпульс для розгортання масових політичних чисток, які розпочалися наприкінці 1948 — на початку 1949 років.

Підготовка інструментів для репресій почалася ще в перехідний період народної демократії (травень 1945 — лютий 1948 років). Одним із головних механізмів стала Державна (таємна) безпека (ДтБ), створена у 1945 році в складі Комітету національної безпеки. Її завданням офіційно було охороняти державний лад, однак фактично ДтБ від самого початку виконувала функції політичної поліції під контролем комуністів, зокрема міністра внутрішніх справ Вацлава Носека. З часом увесь апарат безпеки було очищено від «ненадійних» співробітників і заповнено новими кадрами, відібраними за політичними й класовими ознаками: перевагу надавали молодим вихідцям із робітничих родин, лояльним до КПЧ. Кваліфікація новобранців не мала суттєвого значення.⁸⁹

Після лютого 1948 року комуністи взяли під контроль і судову систему. Чистки серед суддів супроводжувалися знищенням залишків суддівської незалежності. На місця суддів приходили молоді кар'єристи без відповідної освіти, які заповзято виносили обвинувальні вироки, аж до довічного ув'язнення або смертної кари.

Перший етап масових переслідувань у 1948–1951 роках проходив під гаслом класової боротьби. Під приводом боротьби з «реакцією» та «буржуазією» репресії набули ще більшого розмаху. Спочатку на обліку спецслужб перебувало кілька тисяч «ворогів», однак під тиском Москви їхню кількість довелося штучно збільшити. У вересні 1948 року партійне

⁸⁹ Vaněk M., Mücke P. Velvet Revolutions: An Oral History of Czech Society. Oxford : Oxford University Press, 2016. 251 p.

керівництво ухвалило рішення про підготовку перших показових процесів, які мали продемонструвати «рішучість» боротьби проти класових ворогів у дусі радянської східного блоку.⁹⁰

Сподівання на «особливий чехословацький шлях до соціалізму» остаточно розвіялися: у країну прийшов сталінізм. Партійні органи видавали прямі інструкції щодо масових репресій, а держбезпека та юстиція займалися їхньою технічною реалізацією. Часто заздалегідь встановлювалися квоти на кількість обвинувачених для конкретних процесів.

8 жовтня 1948 року парламент ухвалив «Закон про охорону республіки», який заклав правову основу для подальших репресій. Вже 25 жовтня було прийнято ще один репресивний акт — «Закон про табори примусової праці». Туди направляли осіб, яких звинувачували у спекуляції або ж у підривної діяльності проти режиму. У чеських землях створили 15 таких таборів, у яких перебувало від 20 до 32 тисяч осіб; у Словаччині вже з березня 1948 року діяли п'ять таборів, де утримувалося близько 6 тисяч ув'язнених.⁹¹

Рішення про відправлення в табори ухвалювали таємні «трійки» при крайових національних комітетах, що відкривало величезні можливості для свавілля і беззаконня. До моменту ліквідації таборів у середині 1950-х років через них пройшло близько 80 тисяч осіб.

Ще до ухвалення вищезгаданого закону та створення трудових таборів Комуністична партія Чехословаччини активно реалізовувала систематичну кампанію з ліквідації своїх колишніх союзників по Національному Фронту. Уже в квітні 1948 року розпочався судовий процес над першою групою обвинувачених у справі так званої "антидержавної змови у Словаччині", який був повністю інсценований службами безпеки. Перед судом постали сімнадцять осіб, серед яких особливу увагу привернули колишній заступник

⁹⁰ Субот О.А. Перша хвиля масових репресій у Чехословаччині У 1948-1950 Рр. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2015, вип.44, том 2 с.103-110

⁹¹ Czechoslovak-Soviet Relations, 1938-1945 – An Overview
URL:https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_48261_INRR230510 (дата звернення: 20.04.2025)

голови уряду Я. Урсіні та його секретар О. Обух. Оскільки у слідчих і прокурорів ще не було належного досвіду примушування до зізнань, Я. Урсіні вдалося частково відбити висунуті проти нього обвинувачення в співпраці з еміграцією. У результаті основним винуватцем було визнано О. Обуха, якого засудили до 30 років ув'язнення, тоді як Я. Урсіні отримав значно менший термін – 7 років.⁹²

Невдовзі розпочався новий процес над другою групою "словацьких змовників", серед яких були відомі діячі демократичної партії Я. Кемпний, М. Бугар та ще семеро осіб. Їм інкримінували антидержавну діяльність та контакти з емігрантами. Всі дев'ятеро були засуджені до різних термінів ув'язнення: Я. Кемпний отримав 7 років, М. Бугар — один рік.

Ще однією резонансною справою став так званий скандал зі спробою замаху на трьох чехословацьких міністрів — П. Зенкла, Я. Масарика та П. Дртіну влітку 1947 року. У їхніх секретаріатах знайшли пакунки з "пекельними машинами". У травні 1948 року розслідування завершилося, і міністр юстиції А. Чепічка офіційно заявив, що за спробою замаху стояли члени національно-соціалістичної партії на чолі з її генеральним секретарем В. Країною. Проте вже за кілька днів поліція оголосила нову версію, за якою головним організатором афери було названо колишнього міністра юстиції П. Дртіну, якого згодом засудили до 15 років позбавлення волі. Сам В. Країна після затримання був випущений і встиг емігрувати з Чехословаччини.

Однак "справа Країни" на цьому не завершилася. У вересні 1948 року відбувся суд над 22 обвинуваченими, яких звинуватили у створенні підпільної "поліцейської розвідувальної мережі", що нібито передавала державні таємниці західним країнам і готувала збройне повстання проти нового режиму. Усі обвинувачені отримали тривалі терміни ув'язнення — від 19 до 32 років. У

⁹² 75. Постоловський Р. М., Пугач Є. П., Страшнюк С. Ю. Встановлення тоталітарних режимів у країнах Центральної та Південно-Східної Європи в 1944–1953 рр. Хрестоматія для студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів /Руслан Постоловський, Євген Пугач, Сергій Страшнюк –Харків: —Бізнес-інформ, 2000 —472 с

жовтні того ж року відбулися додаткові судові процеси в регіонах, жертвами яких стали ще кілька десятків осіб.

Кульмінацією репресій КПЧ став гучний процес над так званою "групою шкідників проти республіки", яку, за версією влади, очолювала колишня депутатка парламенту від ЧНСП М. Горакова, яка після подій лютого 1948 року склала свій мандат. Процес, що відбувся у червні 1950 року за повної підтримки партійного та державного керівництва, звинуватив 13 осіб із колишніх національно-соціалістичної, соціал-демократичної та народної партій у плануванні терористичних актів, контрреволюційного перевороту та підриві державної незалежності Чехословаччини за вказівкою шпигунських центрів США, Англії, Франції та Югославії.⁹³

Процес супроводжувався масованою пропагандистською кампанією: радіотрансляції із зали суду, хоча й заздалегідь цензуровані, створювали ефект присутності. Організовувалися мітинги і збори трудящих із закликами до суворого покарання "ворогів народу". Заводи надсилали резолюції з вимогами справедливості, які урочисто зачитувалися в ефірі.

Внаслідок процесу чотирьом підсудним, серед яких була й М. Горакова, присудили смертну кару, ще чотирьом — довічне ув'язнення, інші отримали від 15 до 28 років ув'язнення. Це був перший випадок у Чехословаччині, коли жінку засудили до страти в політичному процесі. Хоча з усього світу надходили численні прохання про помилування від видатних діячів, серед яких Бертран Рассел, Альберт Ейнштейн та Вінстон Черчилль, комуністичне керівництво відмовилося їх задовольнити. Зокрема, президент К. Готвальд ухвалив рішення не помилувати засуджених через страх перед негативною реакцією Москви. Усі смертні вироки були приведені у виконання.

Після основного процесу в рамках справи Горакової відбулося ще 35 менших судових процесів по всій країні, під час яких перед судом постали 639

⁹³ Терешко Ю. М. Демократичний рух у Чехословаччині 1945 – 1968 рр. // Автореф. дис. ... канд. іст. н. / НАН України. Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського. К., 1999.

осіб. Десять із них було засуджено до смертної кари, ще 48 отримали довічне ув'язнення. Усі ці вироки були скасовані лише після 1989 року.

На пленумі ЦК КПЧ 17–18 листопада 1948 р. К. Готвальд виклав план переходу Чехословаччини до соціалізму через масштабні зміни в усіх сферах життя, що означало початок політики "гострого курсу проти реакції". Для зміцнення режиму потрібно було завершити формування силових структур за радянським зразком і нейтралізувати останнього ідеологічного опонента — церкву. Репресії проти військових пройшли двома хвилями: найбільша — у 1948–1950 рр., коли відбулося 32 процеси над 112 офіцерами, десяту частину з яких засудили до страти. Репресії були спрямовані на підпорядкування армії, ліквідацію потенційної опозиції та відповідали інтересам СРСР. Офіцерів звинувачували у вигаданих злочинах, часто пов'язаних із шпигунством чи держпереворотами. Найбільших ударів зазнали генералітет, офіцери руху опору і військові аташе. До кінця 1950 р. репресували понад 4800 офіцерів — третину складу армії. Особливе значення мав процес над генералом Г. Пікою, який виступав проти радянзації Чехословаччини й був страчений у червні 1949 р.

Захоплення Чехословаччини комуністами є класичним прикладом «тактики салямі» — поетапного захоплення влади. Термін для сталінського плану був даний угорським комуністом Матяшом Ракоші.⁹⁴ Спочатку президент Бенеш правив указами. На нього тиснув Готвальд, щоб він наказав арештувати низку «зрадників і колабораціоністів» — усі вони були антикомуністами.

1. Комуністи використовували своє становище в міністерствах внутрішніх справ і оборони, щоб поставити прихильників комуністів на ключові посади в поліції та армії.

⁹⁴ Тактика салямі

https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0_%D1%81%D0%B0%D0%BB%D1%8F%D0%BC%D1%96 (дата звернення: 20.04.2025)

2. Був прийнятий закон, який забороняв приватним особам володіти газетами – видавати газету могли лише профспілки, політичні партії чи уряд. Таким чином більшість газет потрапили під контроль комуністів.

3. На виборах у травні 1946 року КСК набрала 38% голосів, більше ніж будь-яка інша партія. Бенеш попросив Готвальда стати прем'єр-міністром і сформувати уряд. Проте до складу нового уряду все ще входила частина некомуністів.

4. Опозиційних політиків заарештовували за фальшивими звинуваченнями у співпраці з нацистами чи шпигунстві на користь Заходу.

5. Протягом 1947 року було створено таємну поліцію під контролем (контрольованого комуністами) Міністерства внутрішніх справ.

6. У червні 1947 року Чехословаччину запросили на Паризьку зустріч для обговорення плану Маршалла. Спочатку Готвальд сказав, що прийде, але потім Сталін покликав його до Москви і змусив змінити своє рішення. Натомість у вересні 1947 року Чехословаччина приєдналася до Комінформу.

7. Наприкінці 1947 року Сталін дорікнув Готвальду за те, що він так довго не переходив на посаду. Йому сказали, що Чехословаччина була останньою країною, де перемога комуністів ще не була явною.

8. У пресі розгорнулася запекла антиамериканська пропагандистська кампанія, особливо проти плану Маршалла

9. 20 лютого 1948 року дюжина некомуністичних міністрів, стривожених невпинним зростанням влади комуністів, подали у відставку. Вони сподівалися, що таким чином вони змусять Бенеша відправити Готвальда у відставку та створити новий, більш поміркований уряд. Вони прорахувалися. КСК організував багатотисячні марші Прагою. Були сформовані групи міліції з заводів, які встановили озброєну охорону навколо Вацлавської площі - коли група студентів спробувала організувати проопозиційний марш, їх розігнали пострілами. «Свобода» оголосила, що підтримує Готвальда. Поліція заявила, що не підкорятиметься Бенешу, а

«стоятиме за чехословацький народ». 24 лютого комуністи оголосили загальний страйк - страйкувало 2,5 млн робітників. Бенеш був старий і хворий, і Готвальд і група провідних комуністів фізично знущалися над ним. 25 лютого 1948 року Готвальд оголосив величезному натовпу, що президент Бенеш *прийняв* відставку міністрів.

10. 10 березня 1948 року міністр закордонних справ Чехословаччини Ян Масарик (єдиний некомуністичний міністр країни, що залишився) був знайдений мертвим під вікном ванної кімнати будівлі МЗС у Празі [77]

3.3. Зовнішня політика Чехословаччини щодо Радянського Союзу після «Лютневої революції»

Після лютого 1948 року Комуністична партія Чехословаччини зосередилася на зміцненні своєї здобутої влади. Вона безкомпромісно та догматично просуvala свої (і отже, радянські) інтереси та, в дусі гасла "Хто не з нами, той проти нас", створювала клімат неоголошеної, але ефективно реалізованої громадянської війни з широким класовим аспектом ненависті. Для цього використовувала як партійну апаратуру, так і свої кадри в силових структурах, які потім застосовувалися для побудови політичних процесів. Їх метою було не лише скомпрометувати політиків некомуністичних партій, деяких дипломатів, офіцерів чехословацької армії, представників церков і культури, видатних спортсменів та ін., а й підкорити все суспільство. Створювався і вдосконалювався механізм державної несправедливості. Інтелектуальна еліта суспільства, противники колективізації та політики Комуністичної партії стикалися з втратою особистої свободи, катуваннями, втратою гідності та приниженням⁹⁵

Більше ніж 240 з них було страчено Комуністичною партією з політичних мотивів. Терор, що розгорнувся на початку 1950-х, зачепив буквально кожного громадянина. Крім національних справ з надзвичайним пропагандистським впливом, були й місцеві суди, чиї прикладні значення були

⁹⁵ Свеженцова О. Специфіка тоталітарного режиму у Чехословаччині в 1948 – 1953 рр. // Наук. вісн. Ужгород. ун-ту. Серія: Історія. – Вип. 18. – Ужгород, 2007

пов'язані з конкретними місцевими умовами. Політичні суди виконували не лише попереджувальну та освітню функції, а також пропагандистську, мобілізаційну та стабілізаційну функції. У вказаний період процеси не обмежувалися лише Чехословаччиною. Паралельні процеси відбувалися в Радянському Союзі, Угорщині, Польщі, Болгарії, Албанії та Югославії.⁹⁶

У 50-60-х роках Чехословаччина зазнавала значного впливу з боку СРСР та Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ), що обмежувало її економічну автономію та можливості розвитку. РЕВ, створена в 1949 році, фактично диктувала умови зовнішньої політики та зовнішньоторгових зв'язків Чехословаччини, що ставало перешкодою для її інтеграції на європейські та світові ринки.

СРСР надавав Чехословаччині значну матеріальну та науково-технічну допомогу, проте, як і в більшості випадків, не без власної вигоди. В обмін на сировину (залізо, вугілля, ліс тощо), енергоносії та інші ресурси, Чехословаччина постачала до СРСР машини, техніку, металорізальні верстати та інше промислове обладнання, що виготовлялося на її підприємствах. Торгівля з СРСР та іншими країнами РЕВ становила значну частину чехословацького товарообороту, і до кінця 60-х років вона охоплювала близько 70% зовнішньої торгівлі країни.

Підвищення торгових зв'язків з іншими регіонами, зокрема з країнами Азії, Африки та Латинської Америки, також було важливим напрямом зовнішньої економічної діяльності Чехословаччини. Чехословацька допомога в розвитку технологій та будівництві, а також у сфері енергетики, мала велике значення для багатьох латиноамериканських країн. Однак, незважаючи на ці досягнення, жорсткі обмеження РЕВ і бюрократичні методи її функціонування почали все більше обмежувати економічний розвиток Чехословаччини.

Крім того, залежність від СРСР і відносини з іншими країнами РЕВ призводили до того, що Чехословаччина фактично залишалася в рамках

⁹⁶ 79. František Čermák, «Slovník komunistické totality: lexémy, nominace a jejich užití», у Čermák, Cvrček and Schmiedtová, Slovník komunistické totality, 16–39 (16–17).

радянської економічної системи, без можливості вийти на більш широкий міжнародний ринок, що мало довгострокові негативні наслідки для її економічного зростання та розвитку.⁹⁷

Одним із важливих напрямків співпраці між Чехословаччиною та СРСР була економічна інтеграція. Чехословаччина активно співпрацювала з Радянським Союзом в межах РЕВ (Рада Економічної Взаємодопомоги), що передбачало спеціалізацію економік соціалістичних країн на різних виробництвах, а також обмін товарами, технологіями і ресурсами.

Чехословаччина поставляла Радянському Союзу продукцію важкої промисловості, техніку та продукцію сільського господарства. В свою чергу, отримувала ресурси, які були важливими для розвитку своєї економіки, зокрема, сировину, енергоносії, а також технології для модернізації промисловості. Значну роль у цьому процесі грала також імпорту уранової руди з Чехословаччини до СРСР, що було важливим для радянської ядерної програми.

Військова співпраця між Чехословаччиною та Радянським Союзом зросла після 1948 року. Чехословаччина стала частиною військової організації Варшавського договору, що забезпечило значний радянський військовий вплив на країну. Важливою складовою цієї співпраці стала наявність радянських військових баз на території Чехословаччини, що забезпечувало безпеку та політичний контроль з боку СРСР.

Чехословаччина також стала частиною радянського блоку в ідеологічному плані. Уряд комуністів підтримував соціалістичну ідеологію і активно поширював її в країні, включаючи освіту, культуру та засоби масової інформації. Радянська пропаганда мала великий вплив на чехословацьке суспільство, сприяючи поширенню марксизму-ленінізму серед населення [81]

⁹⁷ Приходько В. «Ніжна революція» в Чехословаччині та формування нової внутрішньої і зовнішньої політики країни. 1999. 112 с.

3.4. Прийняття Конституція Чехословаччини 1948 р. Напрямки подальшої співпраці

Унаслідок комуністичного перевороту в лютому 1948 р. запроваджено тоталітарно-репресивний режим. Були знищені залишки колишньої політичний режим, почали діяти нові закони. 9 травня 1948 р. Національні збори затвердили Конституцію Чехословацької республіки. З 300 депутатів парламенту за комуністичний проєкт Конституції проголосувало 246. Президент Е.Бенеш відмовився підписати «недемократичну Конституцію», а 7 червня 1948р. пішов у відставку. Відтак Конституція 1948р. була підписана вже новим президентом К.Готвальдом та набула чинності як Акт No 150/1948 зб.⁹⁸

Конституція Чехословаччини 1948 року була важливим кроком у закріпленні комуністичного режиму в країні та ідеологічних настанов, які визначали державний устрій. У преамбулі Конституції зазначалося, що Чехословаччина має стати «народною демократією», яка забезпечить мирний шлях до соціалізму. Це означало, що політична система повинна була бути побудована на основі марксистсько-ленінських принципів, а комуністична партія (КПЧ) фактично стала центральною силою в управлінні країною.

Особливу увагу у Конституції було приділено словацькому питанню. Хоча до цього Чехословаччина була федерацією двох народів — чехів та словаків, Конституція 1948 року відмовлялася від федералізму, проголошуючи Чехословацьку республіку єдиною, неподільною державою. Це було закріплено у статті 2 Конституції, яка підкреслювала рівноправність чехів і словаків, але також ставила їх у рамках єдиної держави, де верховні органи влади мали компетенцію з питань оборони, зовнішньої політики та зовнішньої торгівлі.⁹⁹

⁹⁸ Шніцер І. Проблема конституційного врегулювання чесько-словацьких відносин в Чехословаччині В 1946 –1948 рр. Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія», вип. 2(47), 2022. С.130-138

⁹⁹ Ústavní zákon

ze dne 9. května 1948 https://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1948.html (дата звернення: 20.04.2025)

У преамбулі Конституції 1948 року зазначалося: «Ми, народ Чехословаччини, вирішили побудувати нашу звільнену державу як народну демократію, яка забезпечить нам мирний перехід до соціалізму». Конституція цього року юридично закріпила комуністичну стратегію щодо вирішення словацького питання. Вона встановила специфічні форми державного устрою чехів та словаків, розроблені на основі марксистсько-ленінських принципів. КПЧ остаточно відмовилася від федералізму. Стаття 2 Конституції 1948 року проголошувала, що «Чехословацька республіка є державою двох рівноправних слов'янських народів, чехів і словаків», а її територія «становить єдине та неподільне ціле». Згідно з цим, чехи та словаки утворювали єдині верховні органи влади, до яких належали питання оборони, зовнішньої політики та зовнішньої торгівлі. Така позиція КПЧ стосовно Словаччини була обґрунтована «загрозою контрреволюційних сепаратистських спроб словацької буржуазії» та слабкістю словацького пролетаріату, якому необхідна була допомога чеського робітничого класу. Вважалося, що лише в межах єдиної Чехословацької республіки словацький пролетаріат разом із чеським зможе забезпечити перемогу соціалістичної революції.¹⁰⁰

Основні положення Конституційного закону 1948 року:

1. Зміни в організації державної влади: Конституційний закон закріпив нову структуру влади в Чехословаччині, де центральне місце займав уряд, очолюваний представниками комуністичної партії. Було підтверджено право президента країни на призначення уряду, однак реальна політична влада перейшла до комуністичних структур.

2. Зміни в парламентській системі: Закон скоригував функції парламенту, зокрема, йшлося про збільшення ролі Народних комітетів, які мали вирішальне значення в управлінні країною. Внаслідок цього процесу парламент почав працювати в умовах більшого контролю з боку комуністів.

¹⁰⁰ Кріль М. Історія Словаччини: навчальний посібник. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка. 2006. 263 с.

3. Підтвердження керівної ролі Комуністичної партії Чехословаччини: Конституційний закон проголосив Комуністичну партію Чехословаччини головною політичною силою в державі. Це підкріплювалося положеннями про розвиток соціалістичних перетворень та інтеграцію Чехословаччини до соціалістичного табору, що включав політичні й економічні зміни в країні.

4. Ідеологічне обґрунтування змін: Важливим елементом закону стало обґрунтування цих змін з позиції марксистсько-ленінської ідеології. Конституційний закон проголосив пріоритетність планової економіки, підтримував аграрну реформу та націоналізацію промисловості.

5. Уніфікація ідеологічних структур: У документі також йшлося про підвищення ролі ідеологічної роботи серед населення, зокрема через засоби масової інформації. Уся пропаганда мала відповідати вимогам марксистсько-ленінської теорії і бути спрямована на підтримку нових соціалістичних перетворень.

6. Зміни у виборчій системі: Згідно з новими положеннями Конституційного закону, система виборів була змінена таким чином, щоб забезпечити максимальну перемогу комуністичних і соціалістичних сил. Вибори стали підконтрольними та обмеженими, щоб гарантувати лояльність політичних структур до комуністичного режиму.

7. Соціальна і економічна політика: Закон передбачав здійснення ряду важливих соціальних реформ: скасування приватної власності в основних галузях промисловості та аграрної сфери, а також організацію загального планування економіки. Ці заходи сприяли зміцненню соціалістичної економіки в країні, що виявилось в націоналізації підприємств і аграрних земель.

Конституційний закон 1948 року став юридичним підґрунтям для здійснення комуністичної влади в Чехословаччині. Важливо, що цей документ прийшов на зміну попереднім конституційним актам і змінював політичну та економічну орієнтацію країни. Закон не тільки підтвердив право комуністів на

владу, але й створив умови для реалізації соціалістичних перетворень у Чехословаччині, що тривали протягом наступних десятиліть до Оксамитової революції 1989 року.

На виборах 30 травня виборці проголосували за єдиний список від Національного фронту, який отримав 89,2% голосів. Комуністи, що входили до цього списку, здобули абсолютну більшість, отримавши 214 місць (160 для основної партії та 54 для словацького відділення). Ця більшість посилилася, коли соціал-демократи приєдналися до комуністів пізніше того ж року. Більшість некомуністичних партій, що брали участь у виборах 1946 року, також потрапили до списку Національного фронту, здобувши місця в парламенті. Проте вони стали лояльними партнерами комуністів, а ті, хто зберігав незалежну позицію, або були в ув'язненні, або емігрували. Національний фронт перетворився на організацію, що домінувалася комуністами, і будь-яким іншим політичним групам було заборонено існувати. Під впливом цих подій Бенеш подав у відставку 2 червня, і через дванадцять днів його змінив Готвальд. Бенеш помер у вересні, що стало символічним завершенням цієї низки подій, і був похований серед величезного натовпу, який оплакував смерть лідера, що уособлював демократію.¹⁰¹

Здавалося, що СРСР завершив формування монолітного радянського блоку та завершив розділ Європи, що, здавалося, виправдовувало й, безперечно, викристалізувало песимістичні оцінки радянської влади на Заході людьми, які вважали впевненими, що було б безглуздо намагатися вести справи з СРСР. Оскільки його вплив був однаково сильним як у Західній Європі, так і в Сполучених Штатах, він допоміг об'єднати західні країни проти комуністичного блоку. Це створило атмосферу передбачуваності урядам Франції та Італії за те, що рік тому вони змусили своїх місцевих комуністів вийти зі своїх урядів.¹⁰²

¹⁰¹ Zorin, A. (2021). The Soviet Union and the Post-World War II Foreign Policy of Czechoslovakia as Assessed by American Diplomacy. *Quaestio Rossica*, 9(3), 1080–1094.
<https://doi.org/10.15826/qr.2021.3.628>

¹⁰² Зінько Ю. А., Калитко С. Л., Кравчук О. М., Поп І. І. Нариси історії Чехії. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. – 464 с

Крім того, він остаточно дискредитував радянські кроки щодо запобігання утворенню західнонімецької держави та прискорив будівництво західноєвропейського альянсу, Брюссельського договору, наступного місяця; взаємна безпека була новим гаслом. До початку 1948 року західні та радянські представники спілкувалися на регулярних зустрічах на рівні міністрів закордонних справ; Чехословацький переворот став остаточним розривом у відносинах між двома наддержавами, і Захід тепер сигналізує про свою рішучість взяти на себе зобов'язання щодо колективної самооборони. На початку березня навіть Франція, яка раніше коливалася, вимагала конкретного військового союзу з певними обіцянками допомогти за певних обставин¹⁰³

¹⁰³ Войтович Н. "Przewrót komunistyczny w Czechosłowacji 1948 roku widziany z polskiej perspektywy", Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2021, 368

ВИСНОВКИ

Після завершення Другої світової війни Чехословаччина опинилася в складному політичному та економічному становищі. Як одна з переможених країн, вона спробувала відновити свою незалежність і стабільність. Однак у цей період Радянський Союз активно намагався поширити свій вплив на Центрально-Східну Європу, і Чехословаччина стала одним з об'єктів цього впливу.

1945 по 1948 рік Чехословаччина коливалася між демократією та жорстким комуністичним правлінням. Насправді тодішній американський посол у Празі Лоуренс Штайнхардт і його західні колеги надсилали додому заспокійливі депеші про те, що з чехословацькою демократією все гаразд аж до державного перевороту в 1948 році.

Більшість чехів також спочатку очікували повернення до демократії та цінностей Першої Республіки. Але поступово комуністи взяли під контроль ключові міністерства, а потім і весь уряд у 1948 році, і країна стала радянським сателітом.

Державний режим Чехословаччини в 1945–1948 рр., який на той час описували як народно-демократичний, характеризувався обмеженою множинністю - плюралістична демократія, відсутністю опозиції (Національний фронт чехів і словаків), значною мобілізацією громадськості, етатизацією на основі ідеологічних потреб, надзвичайною судовою системою, проникненням правлячої комуністичної партії в тоталітарний режим. наміри, початок низки процесів, характерних для комуністичного режиму після 1948 року: єдиний загальносоюзний центральний офіс (Центральна рада профспілок), єдина сільськогосподарська організація (Об'єднаний союз чеських фермерів), єдине молодіжне та фізичне виховання (Центральний національний комітет фізичного виховання), єдина військова освіта (Союз військової служби) тощо.

Після 1945 року Чехословаччина перебувала під значним економічним тиском з боку СРСР. Чехословаччина, опинившись під впливом СРСР, була вимушена відмовитися від більш незалежної зовнішньої політики. Традиційно орієнтуючись на Західну Європу, Чехословаччина після війни змінила вектор і стала більш інтегрованою в радянську сферу впливу. У результаті цього Чехословаччина приєдналася до комуністичних альянсів і стала частиною радянської системи безпеки, що обмежувало її можливості підтримувати контакти з капіталістичними державами.

Ще в липні 1947 року радянський диктатор Сталін втрутився проти участі Чехословаччини в плані Маршалла та концепції Бенеша про так званий «мост» між Сходом і Заходом, що означало, що договір про союз із Францією не було виконано. Москва висловила сумнів щодо проголошеного парламентом шляху до соціалізму і згодом закликала Комуністичну партію Чехословаччини швидко взяти владу. У лютому 1948 року комуністам нарешті вдалося спровокувати некомуністичні партії на спробу змінити попередній коаліційний уряд Клемента Готвальда та використати ситуацію для політичного перевороту. Таким чином Чехословаччина стала частиною радянської сфери інтересів, а згодом і сталінського силового блоку.

У лютому 1948 року Комуністична партія Чехословаччини на чолі з Клементом Готвальдом захопила контроль над урядом, що ознаменувало значну зміну політичного ландшафту країни. Ця подія сталася після бурхливого періоду після Другої світової війни, коли Чехословаччина, спочатку демократична держава, створена в 1918 році, зіткнулася з величезними викликами, включаючи економічні труднощі та зовнішній тиск з боку нацистської Німеччини. Після війни Комуністична партія здобула популярність і політичний вплив, особливо серед робітничого класу, якого привернули їхні обіцянки соціальних реформ та економічної рівності.

Ситуація загострилася, коли некомуністичні міністри подали у відставку, намагаючись змусити провести дострокові вибори. Однак очолювана комуністами поліція та місцеві комітети швидко взяли під

контроль ключові урядові міністерства, що призвело до введення надзвичайного стану. 25 лютого 1948 року Готтвальд публічно оголосив, що Комуністична партія тепер керує, фактично встановивши однопартійну державу. Наступні вибори в травні 1948 року запропонували обмежений вибір, ще більше зміцнивши владу комуністів і призвівши до широкомасштабної націоналізації та державного контролю над економікою.

Цей перехід ознаменував кінець демократичної ери Чехословаччини та початок суворого радянського режиму, який пригнічував незалежну політичну думку та інакомислення на десятиліття вперед.

Конституція Чехословаччини 1948 року стала юридичним закріпленням комуністичної політики, що відкинула федеративний устрій країни та зміцнила централізовану модель держави. Відмова від федералізму та проголошення чехів і словаків рівноправними народами в рамках єдиної республіки відображали прагнення КПЧ до зміцнення своєї влади та централізації управління. КПЧ обґрунтувала це необхідністю боротьби з контрреволюційними сепаратистськими тенденціями, а також через слабкість словацького пролетаріату, що потребував підтримки чеського робітничого класу для досягнення перемоги соціалістичної революції. Ці зміни стали частиною більш ширшої політичної трансформації, що відбулася під впливом радянського режиму, і ставили під сумнів демократичні цінності та принципи, що існували до цього в Чехословаччині.

Відносини СРСР і Чехословаччини після Другої світової війни (1945-1948 роки) стали критичним періодом для формування соціалістичної держави в Чехословаччині під контролем КПЧ. Чехословаччина, фактично, опинилася в зоні радянського впливу, що проявилось як у політичному, так і в економічному та соціальному житті країни. Проголошення соціалізму в Чехословаччині відбулося під впливом зовнішнього тиску з боку СРСР, який визначав не лише економічні і військові відносини, але й політичну систему.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Приходько В. О. «Ніжна революція» в Чехословаччині та формування нової внутрішньої і зовнішньої політики країни. Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ комітету інформації, 1999. 96 с.
2. Marian Lebieczik. The Position of the Czechoslovak Economy in the Global Economy in the Years 1945 – 1989. International Conference on Global Economy, Commerce and Service Science (GECSS 2014). 2014. P.119-121
3. Jakub Haviar. Chomutovsko v letech 1945 – 1948. Praha 2007. 65 p.
4. Зінько Ю. А., Калитко С. Л., Кравчук О. М., Поп І. І. Нариси історії Чехії. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 464 с
5. Вовканич І.І. Зміна зовнішньополітичної орієнтації Чехословаччини в 1945-1948 рр. Науковий вісник УжДУ. 1999. №4. С.145-152
6. 6.Gregor Lazarcik. Economic Growth of Czechoslovakia Since World War.
URL: <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/9783111619774-029/html?srsId=AfmBOorsiE4RuBEFDHa0MtDWFhcbc4DjtZ27j4-FiBOnOsfTzU2CqXAG> (дата звернення: 12.02.2025)
7. Czechoslovakia from liberation to communist state, 1945-63: records of the U.S. State department classified files», https://www.gale.com/binaries/content/assets/gale-us-en/primary-sources/archives-unbound/primary-sources_archives-unbound_czechoslovakia-from-liberation-to-communist-state_1945-1963_records-of-the-us-state-department-classified-files.pdf (дата звернення: 12.02.2025)
8. Poslanecká sněmovna Parlamentu České republiky, nedatováno.
URL: <https://www.psp.cz/index.htm> (дата звернення: 20.02.2025)
9. Kaplan, Karel – Špiritová, Alexandra (eds.). ČSR a SSSR 1945–1948: dokumenty mezivládních jednání. Brno: Doplněk, 1996. 540 s. URL: ISBN 80-85270-65-X. (дата звернення: 21.02.2025)

10. Муравський В. Документи міністерства закордонних справ Чехословаччини про так званий «Архів Сеника». URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/67136/02-Murawski.pdf?sequence=1> (дата звернення: 24.02.2025)
11. Kaplan, K. The Soviet Military Presence and its Political Implications for Czechoslovakia after World War II. 2004.
12. For and against the Marshall plan in Czechoslovakia. (n.d.). Books OpenEdition. URL: <https://books.openedition.org/igpde/14607?lang=en> (дата звернення: 24.02.2025)
13. Дзюбко І.С. Розв'язання національного питання в Чехословаччині – закономірність будівництва соціалізму. К.: Наукова думка, 1966. 327 с
14. Mathe S. Slovenska politika v rokoch 1848-1993. Martin: Matica slovenská, 2001. 171 s.
15. Kaplan K. Cenzura 1945-1953. O censure v Ceskoslovensku v letech 1945-1956. USD. AC CR. Sv. 22 Praha, 1994. 336 s
16. Російсько-радянська пропаганда: як «куркулі» і «петлюрівці» стали «хунтою» і «фашистами». URL: https://texty.org.ua/articles/60284/Rosijskoradanska_propaganda_jak_kurkul_i_i_petlurivci_staly-60284/ (дата звернення: 24.02.2025)
17. Трофименко В., Куцька О. Спецпропаганда Радянського Союзу наприкінці Другої світової війни в науковому дискурсі кінця XX – поч. XXI ст. Методологія. Історграфія. 2017. С.27-41
18. Куцька О.М. Особливості пропагандистської діяльності українських фронтів під час бойових дій червоної армії на території Європи наприкінці другої світової війни. Науковий журнал «ScienceRise» №2(2)2014. С.28-33
19. PETRŮ, Jan. Vývoj Rudého práva v období 1966 -1971. Praha, 2012 [cit. 2021-01-15]. Bakalářská práce. URL: [Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy. Vedoucí práce Jan Cebe](https://www.fakulta.sociálních věd.univerzitykarlovy.cz/vedouci/prace/Jan%20Cebe/). (дата звернення: 28.02.2025)
20. Радіо Москва. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%BE%D1%81%D0%BA%D0%BE%>

D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B5_%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D0%BE (дата звернення: 28.02.2025)

21. Свеженцева О.І. Утвердження тоталітаризму в Чехословаччині: зовнішньополітичний фактор. Науковий вісник УжНУ. Серія «Історія». Вип.16. Ужгород: Вид. УжНУ, 2006. С. 139 – 147

22. The Košice manifesto – the 1945 document that sealed Czechoslovakia's eastern orientation. URL: <https://english.radio.cz/kosice-manifesto-1945-document-sealed-czechoslovakias-eastern-orientation-8134240> (дата звернення: 28.02.2025)

23. Постоловський Р. Демократичні основи відродження чехословацької держави в 1944 – 1945 рр. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наук. зап. Рівнен. держ. гуманітар. ун-ту. – Вип. 9. – Рівне, 2006.

24. Вовканич І., Шніцер І. Політична криза у Словаччині 1947 року. Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки, 2022. С.285-300

25. Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян: давня доба, середньовіччя. Навчальний посібник для ВНЗ. К.: Либідь, 2011.

26. Пупена В.В. Правове регулювання державно-церковних відносин у чехословаччині. Порівняльно-аналітичне право. 2020. №2. С.136-139

27. Empire of Friends: Soviet Power and Socialist Internationalism in Cold War Czechoslovakia URL: https://muse.jhu.edu/pub/255/monograph/chapter/2285084?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 04.03.2025)

28. Антонюк Я.О. Кінематограф як спосіб поширення комуністичної пропаганди у країнах Центрально-Східної Європи (1945–1956 рр.). Нариси історії Чехії та Словаччини XX–XXI століть: від чехословакізму до оксамитового розлучення: колективна монографія. 2023. с.13-20

29. Zákon č. 137/1948 Sb.Zákon o postátnění Československého rozhlasu URL: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1948-137/zneni-0> (дата звернення: 04.03.2025)

30. Soviet Cultural Collaboration: The Role of the Friendship Societies in the Satellite States URL:<https://www.jstor.org/stable/40392730> (дата звернення: 04.03.2025)

31. 1945-1948: Socialistická třetí republika URL:<https://medium.seznam.cz/clanek/pavel-kmoch-1945-1948-socialisticka-treti-republika-128424> (дата звернення: 08.03.2025)

32. International intellectual communication and cooperation URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000002608> (дата звернення: 08.03.2025)

33. Košický vládní program (5.4. 1945) URL: <https://www.moderni-dejiny.cz/clanek/kosicky-vladni-program-5-4-1945/> (дата звернення: 08.03.2025)

34. Міщанин В. Радянізації Закарпаття 1944-1950 рр. 2018. 645 с.

35. Гранчак І. Закарпаття в чехословацько-радянських відносинах періоду Другої світової війни. Carpatica-Karpatica. Вип. 2. Ужгород, 1993. С. 223-236.

36. Міщанин В. В. Радянсько-чехословацький договір про Закарпаття від 29 червня 1945 р. та його вплив на історичну долю краю. Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія», вип. 1 (36), 2017. С.32-38

37. 29 червня 1945 року було підписано договір між СРСР і Чехословаччиною про Закарпатську Україну. URL: <https://zakarpattia.net.ua/Zmi/141829-29-cherwnia-1945-roku-bulo-pidpysano-dohovir-mizh-SRSR-i-Chekhslovachchynoiu-pro-Zakarpatsku-Ukrainu> (дата звернення: 3.03.2025)

38. Кухарчук О. С. Комуністичний політичний режим у Чехословаччині і на Закарпатті в роки Другої світової війни. Чорноморський літопис. 2012. Вип. 6. С. 24-30

39. Шляхом Жовтня. Визволення Радянською Армією Закарпатської України і возз'єднання її з Радянською Україною: [Збірник документів]. Т. VI-VIII: 1944 р. - I-1946 р. Ужгород: Карпати, 1965. 445 с

40. Грін О.О. Радянсько-Чехословацький договір 29 червня 1945 року. Держава і право. 2009. Вип. 45. С. 158-164.
41. Вовканич І. Радянсько-чехословацькі домовленості про Закарпатську Україну від 29 червня 1945 р. // Закарпаття в складі Чехословаччини: про - блеми відродження і національного розвитку: Доп. наук. семінару, присвяч. 80-ій річниці утворення Чехословаччини, Ужгород, 28 жовтня 1998 р. / Ужгородський держ. ун-т. Історичний факультет. Інститут карпатознавства / І. Гранчак (відп.ред.). Ужгород, 1999. С. 84-96.
42. Вовканич І., Гайдош М. Оптація громадян між ЧСР і СРСР (Укра - їною) в 1945–1948 рр. та сучасні проблеми української меншини в Словач - чині // Україна в європейських міжнародних відносинах. Науковий збірник / НАН України, Інститут історії України. К., 1998. С. 500-516.
43. Худіш П.М. Репатріація з Чехословаччини до Закарпаття (1945-1948рр): Хід, ступінь та наслідки процесу. Історія України. 2015. С.34-43
44. Юста-Якомович Ю.В. Історія Словаччини: підручник для студентів слов'янських відділень філологічних факультетів вищих навчальних закладів. Ужгород: Видавництво «Гражда». 2009. 296 с.
45. Československý uran 1945 - 1989 Těžba a prodej československého uranu v éře komunismu. URL: <https://www.databazeknih.cz/knihy/ceskoslovensky-uran-1945-1989-tezba-a-prodej-ceskoslovenskeho-uranu-v-ere-komunismu-496325> (дата звернення: 18.02.2025)
46. I Evolution of the Economic System and of the Economy URL: <https://www.elibrary.imf.org/display/book/9781557751690/ch001.xml> (дата звернення: 15.03.2025)
47. For and against the Marshall plan in Czechoslovakia URL: <https://books.openedition.org/igpde/14607> (дата звернення: 15.03.2025)
48. .Kaplan K. Cenzura 1945-1953 // O censure v Československu v letech 1945-1956. USD. AC CR. Sv. 22 Praha, 1994. 336 s.
49. Kaplan K. Cenzura 1945-1953 // O censure v Československu v letech 1945-1956. USD. AC CR. Sv. 22 Praha, 1994. 336 s.

50. Чехословацька військова доктрина URL:
https://onu.edu.ua/pub/bank/userfiles/files/fmvps/navchalni_materialy/atestaciya/291/atesatsiinyi-ispyt.pdf (дата звернення: 20.03.2025)
51. Vývoj československého a českého strategického myšlení 1918-1999 URL:
https://www.researchgate.net/publication/365824390_Vyvoj_ceskoslovenskeho_a_ceskeho_strategickeho_mysleni_1918-1999 (дата звернення: 20.03.2025)
52. Export of the Czechoslovak Uranium Ore to the Soviet Union in 1946-1959 URL: https://aop.vse.cz/artkey/aop-200707-0012_vyvoz-ceskoslovenskeho-uranu-do-sovetskeho-svazu-v-letech-1946-1959.php (дата звернення: 20.03.2025)
53. . Tomek P. Československý uran 1945-1989. Praha, Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu PČR 1999, s. 5.
54. Kaplan K. Cenzura 1945-1953 // O censure v Československu v letech 1945-1956. USD. AC CR. – Sv. 22 – Praha, 1994. – 336 s.
55. Táborický, Eduard. Prezident Beneš mezi Západem a Východem. Translated by Petr Valenta, ed. Jaroslav Valenta. <https://www.databazeknih.cz/knihy/prezident-benes-mezi-zapadem-a-vychodem-98196>
56. 1945-1948: Socialistická třetí republika URL:
<https://medium.seznam.cz/clanek/pavel-kmoch-1945-1948-socialisticka-treti-republika-128424> (дата звернення: 28.03.2025)
57. Kaplan K. Cenzura 1945-1953 // O censure v Československu v letech 1945-1956. USD. AC CR. Sv. 22 Praha, 1994. 336 s.
58. Record of I.V. Stalin's Conversation with the Czechoslovak Government Delegation on the Issue of Their Position Regarding the Marshall Plan and the Prospects for Economic Cooperation with the USSR URL:
<https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/record-iv-stalins-conversation-czechoslovak-government-delegation-issue-their-position> (дата звернення: 28.03.2025)

59. Вовканич І.І. Зміна зовнішньополітичної орієнтації Чехословаччини в 1945-1948 рр. Науковий вісник УжДУ. 1999. №4.с.145-152
60. Kaplan, K. (1990). Pravda o Československu 1945–1948 (Praha: Panorama). URL: <https://www.databazeknih.cz/knihy/pravda-o-ceskoslovensku-1945-1948-44259>
61. New Research on February 1948 in Czechoslovakia. [Martin Myant](#). URL: https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09668130802434315?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 04.04.2025)
62. Постоловський Р. М., Пугач Є. П., Страшнюк С. Ю. Встановлення тоталітарних режимів у країнах Центральної та Південно-Східної Європи в 1944 – 1953 рр. Хрестоматія для студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів / Руслан Постоловський, Євген Пугач, Сергій Страшнюк – Харків: —Бізнес-інформ, 2000 – 472 с
63. Formánková P., Koura P. Nadame trest smrti. Propagandistská kampan provázející proces s Miladou Horákovou a spol./Pavlina Formanková, Petr Koura Pr.: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR. 2008, 82 s.
64. Історія країн Центральної та Південно-Східної Європи 1943–1993 рр. / В.І. Яровий, С.М. Антонюк, Л.Д. Васильєва. Київ : Хрещатик, 1993. 269 с.
65. Лемак В.В. Конституційні основи «федералізації» ЧССР (до проблеми взаємовпливу політичного режиму і територіального устрою). Регіональні студії. 2001. Вип. № 1. С. 39-46.
66. Czechoslovakia 1948. URL: <https://jacobin.com/2018/03/czechoslovakia-1948-communist-party-repression> (дата звернення: 04.04.2025)
67. Зінько Ю. А., Калитко С. Л., Кравчук О. М., Поп І. І. Нариси історії Чехії. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. – 464 с.

68. Мотрук С. Політичні кризи в Чехословаччині другої половини ХХ ст.: погляд із сьогодення. Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: міжвід. зб. наук. пр. 2010. Вип. 19. С. 71-86.

69. By Tracy A. Burns. The Communist Coup in Czechoslovakia
URL:<https://www.private-prague-guide.com/article/the-communist-coup-in-czechoslovakia/>

70. Czechoslovak parliamentary election
URL:https://en.wikipedia.org/wiki/1948_Czechoslovak_parliamentary_election?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 20.04.2025)

71. Яровий В. Новітня історія країн Східної Європи. 40-ві – 90-ті роки ХХ ст. Київ : Либідь, 1997. 269 с.

72. Vaněk M., Mücke P. Velvet Revolutions: An Oral History of Czech Society. Oxford : Oxford University Press, 2016. 251 p.

73. Czechoslovak-Soviet Relations, 1938-1945 – An Overview
URL:https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_48261_INRR230510 (дата звернення: 20.04.2025)

74. Субот О.А. Перша хвиля масових репресій у Чехословаччині У 1948-1950 Рр. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2015, вип.44, том 2 с.103-110

75. Постоловський Р. М., Пугач Є. П., Страшнюк С. Ю. Встановлення тоталітарних режимів у країнах Центральної та Південно-Східної Європи в 1944 – 1953 рр. Хрестоматія для студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів /Руслан Постоловський, Євген Пугач, Сергій Страшнюк –Харків: —Бізнес-інформ, 2000 —472 с

76. Терешко Ю. М. Демократичний рух у Чехословаччині 1945 – 1968 рр. // Автореф. дис. ... канд. іст. н. / НАН України. Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського. К., 1999.

77. The Communists take power in Czechoslovakia - and after
https://www.johndclare.net/cold_war6_Czechoslovakia.htm

78. Свеженцова О. Специфіка тоталітарного режиму у Чехословаччині в 1948 – 1953 рр. // Наук. вісн. Ужгород. ун-ту. Серія: Історія. – Вип. 18. – Ужгород, 2007
79. František Čermák, «Slovník komunistické totality: lexémy, nominace a jejich užití», у Čermák, Cvrček and Schmiedtová, *Slovník komunistické totality*, 16–39 (16–17).
80. Приходько В. «Ніжна революція» в Чехословаччині та формування нової внутрішньої і зовнішньої політики країни. 1999. 112 с.
81. Stettinius, Edward Reilly. The Diaries of Edward R. Stettinius, Jr., 1943–1946. Ed. Thomas M. Campbell, George C. Herring. New York: New Viewpoints, 1975
82. Шніцер І. Проблема конституційного врегулювання чесько-словацьких відносин в Чехословаччині В 1946 –1948 рр. Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія», вип. 2(47), 2022. С.130-138
83. Ústavní zákon ze dne 9. května 1948 https://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1948.html (дата звернення: 20.04.2025)
84. Кріль М. Історія Словаччини: навчальний посібник. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка. 2006. 263 с.
85. Zorin, A. (2021). The Soviet Union and the Post-World War II Foreign Policy of Czechoslovakia as Assessed by American Diplomacy. *Quaestio Rossica*, 9(3), 1080–1094. <https://doi.org/10.15826/qr.2021.3.628>
86. Зінько Ю. А., Калитко С. Л., Кравчук О. М., Поп І. І. Нариси історії Чехії. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. – 464 с
87. Войтович, Норберт. "Przewrót komunistyczny w Czechosłowacji 1948 roku widziany z polskiej perspektywy", Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2021, 368

ДОДАТКИ

Додаток А

Агітаційні плакати визволення Чехословаччини в 1945р ¹⁰⁴

¹⁰⁴ **Eighty Years After Victory: Reckoning with the Allies' Forgotten Crimes**
<https://medium.com/@joseandynghuyen2039/eighty-years-after-victory-reckoning-with-the-allies-forgotten-crimes-79c1a98aa304>

ДОДАТОК Б

Лютневий заколот у Чехословаччині¹⁰⁵

¹⁰⁵ Радянська окупація Чехословаччини: що схожого із Україною, і в чому різниця
<https://www.radiosvoboda.org/a/okupatsiyi-chekhoslovachchyny-radyanskymy-viyskamy/32557618.html>

ДОДАТОК В

Плакат Адольфа Забранського на честь Переможного лютого 1948 року¹⁰⁶

¹⁰⁶ VÝROČÍ: Martin Tichý o událostech v únoru 1948
<https://www.ustrcr.cz/vyroci-martin-tichy-o-udalostech-v-unoru-1948/>

Анотація
до дипломної роботи бакалавра
на тему :
«Відносини між СРСР та Чехословаччиною у 1945-1948 роках»
Олесенко А.В.

У дипломній роботі досліджуються радянсько-чехословацькі відносини у 1945–1948 рр. Розкривається вплив СРСР на політичні трансформації в Чехословаччині, зокрема через пропаганду, економічну, культурну та військову співпрацю. Особлива увага приділена Лютневому перевороту 1948 року як кульмінації радянського впливу та початку тоталітарного правління. Робота ґрунтується на міждисциплінарному аналізі джерел, зокрема дипломатичних документів, урядових актів і наукової літератури. Дослідження дозволяє глибше зрозуміти механізми радянзації Центральної Європи в умовах початку холодної війни.

Ключові слова: СРСР, Чехословаччина, післявоєнна Європа, комунізм, Лютневий переворот, радянська, міжнародні відносини, пропаганда.

ABSTRACT
to a bachelor's diploma thesis
on the topic:
“Relations between the USSR and Czechoslovakia in 1945-1948”

This thesis explores Soviet-Czechoslovak relations in the period of 1945–1948. It examines the USSR's influence on political transformations in Czechoslovakia through propaganda, economic, cultural, and military cooperation. Particular focus is given to the February 1948 coup as the culmination of Soviet pressure and the onset of totalitarian rule. The study employs an interdisciplinary analysis of sources including diplomatic materials, governmental acts, and scholarly research. The research provides insight into the mechanisms of Sovietization in Central Europe at the dawn of the Cold War.

Keywords: USSR, Czechoslovakia, postwar Europe, communism, February coup, Sovietization, international relations, propaganda.